

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZIRLIYI

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

“MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ”

Əlyazması hüququnda

Quluzadə Mətanət Balay qızının

“Dünya iqtisadiyyatının investisiya problemləri”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İstiqamətin şifri və adı: 060403 – Maliyyə

İxtisaslaşma: Bank işi

Elmi rəhbər
Dos. Babayev A.A.

Magistr proqramının rəhbəri
Dos. Rzayev R.M.

“Bank işi”
kafedrasının müdiri
Prof. Məmmədov Z.F.

Bakı – 2015

MÜNDƏRİCAT

Giriş	3
Fəsil 1. Dünya iqtisadiyyatı və investisiyanın nəzəri-metodoloji əsasları	6
1.1. Dünya iqtisadiyyatının mahiyyəti və inkişaf mərhələləri	6
1.2. Investisiyanın sosial-iqtisadi səciyyələndirilməsi	19
Fəsil 2. Dünya iqtisadiyyatında investisiya prosesləri	41
2.1. Kapitalın beynəlxalq hərəkəti	41
2.2. Dünya iqtisadiyyatında birbaşa xarici investisiyaların müasir meylləri	54
Fəsil 3. Qloballaşan dünya iqtisadiyyatındakı investisiya proseslərin yeni xüsusiyyətləri	65
3.1. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdəki qloballaşmanın dünya investisiya proseslərinə təsiri.....	65
3.2. Portfel investisiyalarının və dünya borc kapitalı bazarının müasir xüsusiyyətləri.....	72
Nəticə	81
İstifadə edilmiş ədəbiyyat	83

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı ilk növbədə 2008-2009-ci illərin qlobal iqtisadi böhranın və onu əvəzləmiş ləng artım dövrünün təsiri ilə dünya iqtisadiyyatında baş vermiş ciddi dəyişikliklərlə müəyyən olunur. Bütün bu illər ərzində büdcə kəsiri və dövlət borcu problemlərinin kəskinləşməsi, Avropa İttifaqının bir sıra ölkələrində isə borc böhranına çevrilməsi, qlobal valyuta sisteminin sabitsizliyinin güclənməsi müşahidə olunurdu. Qeyd etmək vacibdir ki, bütün qlobal böhran prosesləri qloballaşmanın daha da vüsət alması şəraitində baş vermişdir.

Belə ki, ayrı-ayrı milli iqtisadiyyatların qarşılıqlı əlaqəsi və asılılığı daha da güclənir, bütün dünya miqyasında iqtisadi subyektlərin tədricən artan beynəlxalq sayı ticarət və iqtisadi, istehsal-texnoloji və b. təsərrüfat əlaqələrinə cəlb olunur. Eyni zamanda o da aydındır ki, qloballaşma sistemli proses olmaqla beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin keyfiyyət və kəmiyyət durumunun ciddi yenidən qurulmasına aparır. Qloballaşmanın və onu müşayiət edən dəyişikliklərin başlıca aparıcı qüvvələrindən biri kimi beynəlxalq investisiya prosesləri, axınları, fəaliyyəti çıxış edir.

Məhz investisiya prosesləri müasir dünya iqtisadiyyatının XXI əsrdəki inkişafının səciyyəsinə müəyyən etmiş olur. BMT-nin ticarət və inkişaf üzrə konfransının (UNCTAD) məlumatlarına görə, vaxtaşırı milli, regional və qlobal səviyyələrdə baş verən maliyyə-iqtisadi böhranlarına rəğmən xarici investisiyaların həcmi daima artır. Belə ki, 1970-1980-ci illərdə birbaşa xarici investisiyaların dünya həcmi 4 dəfə artmışdırsa, 1990-2000-ci illərdə bu göstərici 7 dəfə, son 10 ildə isə 2000-ci ilin səviyyəsi ətrafında tərəddüd etmiş, 2007-ci ildə isə bu səviyyəni 1,5 dəfə aşaraq maksimum həddə çatmışdır [75, s. 6].

Müasir dünya iqtisadiyyatının investisiya proseslərinin və problemlərinin öyrənilməsi təkcə indiyə kimi tam aradan qaldırılmamış qlobal maliyyə-iqtisadi böhran şəraitində deyil, həm də böhrandan sonrakı dövr üçün də xüsusi aktuallığı ilə seçilir. Belə ki, dünya iqtisadiyyatının əsas subyektləri arasındakı ziddiyyətlər dərinləşir və investisiya resurslarından istifadə imkanları uğrundakı rəqabət kəskinləşir. Məsələn, xarici investisiya həcmində inkişaf etmiş ölkələrin payının azalmasının əksinə olaraq bazarları sürətlə artan inkişaf etməkdə

olan ölkələrin xüsusi çəkisinin artmasını dünya investisiya proseslərinin başlıda meyllərin-dən biri kimi göstərmək olar.

Qloballaşama şəraitində xarici investisiyaların milli təsərrüfatlara təsiri də güclənir və bu təsir heç də həmişə müsbət olmur. İstənilən ölkənin dayanıqlı iqtisadi inkişafı onun beynəlxalq iqtisadi proseslərdə fəal və səmərəli iştirakı olmadan mümkün deyil. Dünya təcrübəsindən məlumdur ki, iqtisadi inkişafın digər amilləri ilə müqayisədə xarici investisiyaların bir sıra üstünlükləri var:

- onlar əmtəə istehsalına kapital qoyuluşlarının əlavə mənbəyini müəyyən etmiş olur və bu kapital qoyuluşlarının bir hissəsi müasir texnologiyaların, mütərəqqi menecment metod və üsullarının investisiyaları qəbul edən ölkələrə ötürülməsi ilə müşayiət olunur;

- onlar dövlət büdcəsinə əlavə yük yaratmır və investisiyaları qəbul edən ölkələrin xarici borcun artması ilə nəticələnmir.

Yuxarıda deyilənlər müasir dünya iqtisadiyyatının investisiya problemlərinin öyrənilməsinin aktuallığını aydın şəkildə göstərir.

Magistr dissertasiyasının məqsədi dünya iqtisadiyyatının investisiya problemlərinin araşdırılmasından ibarətdir.

Bundan irəli gələrək aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur:

- təkamülünün müxtəlif mərhələlərində dünya iqtisadiyyatının xüsusiyyətlərinin açığ-
lanması;

- investisiyanın nəzəri-metodoloji əsaslarının işıqlandırılması, onların mahiyyətinin və strukturunun, funksiya və növlərinin dəqiqləşdirilməsi;

- dünya təsərrüfatı çərçivəsində baş verən kapital axınlarının xüsusiyyətlərinin öyrə-
nilməsi;

- dünya iqtisadiyyatında baş verən birbaşa xarici investisiyaların və portfel investisi-
yalarının başlıca meyl və xüsusiyyətlərinin tədqiq edilməsi;

- global iqtisadi inkişafın investisiya problemlərinin öyrənilməsi.

Tədqiqatın predmetini dünya iqtisadiyyatının investisiya problemlərinə dair iqtisadi münasibətlərin öyrənilməsi təşkil edir.

Tədqiqatın obyektini dünya iqtisadiyyatındakı investisiya prosesləri təşkil edir.

Tədqiqatın metodoloji əsasını dialektik məntiq, sistemli və kompleks yanaşma müddəaları təşkil edir. İşdə elmi abstraksiya, təhlil və sintez, qruplaşdırma və müqayisə metodlarından istifadə edimişdir.

Tədqiqatın nəzəri əsasını müasir iqtisadi nəzəriyyənin, makroiqtisad elminin müddəaları, tanınmış iqtisadçı-alimlərin dünya iqtisadiyyatı və beynəlxalq investisiya problemləri üzrə əsər və tədqiqatları təşkil edir.

Tədqiqatın informasiya bazasını beynəlxalq təşkilatların statistik və analitik materialları, monoqrafiyalarda və dövrü elmi nəşrlərdəki faktiki məlumatlar təşkil edir. Dissertasiya işində həm yerli, həm də xarici ədəbiyyatlardan, elektron resurslardan, dövrü mətbuat mənbələrindən istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi dünya iqtisadiyyatının investisiya problemlərinin konkret istiqamətlərinin məzmun və xüsusiyyətlərinin nəzəri hissəsinin açıqlanmasından, nəzəri hissənin praktikada gerçəkləşməsinin xüsusiyyətlərinin göstərilməsindən, dünya iqtisadiyyatındakı investisiya proseslərinin konkret istiqamətlərinin formalaşmasının müasir durumunun üzə çıxarılmasından, onların mümkün inkişaf perspektivlərinin müəyyən edilməsindən ibarətdir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, dünya iqtisadiyyatının müasir mərhələsinə xas olan investisiya problemlərinin təşəkkül tapması, inkişafı, kəmiyyət və keyfiyyət parametrləri təhlil olunur, öyrənilir və işıqlandırılır.

Tədqiqatın həcmi və quruluşu. Dissertasiya 88 səhifədən ibarətdir və aşağıdakı struktura malikdir: giriş, üç fəsil, 6 paraqraf, nəticə və ədəbiyyat siyahısı.

Fəsil 1. Dünya iqtisadiyyatı və investisiyanın nəzəri-metodoloji əsasları

1.1. Dünya iqtisadiyyatının mahiyyəti və inkişaf mərhələləri

Müasir dövrdə dünyada geniş vüsət alan qloballaşma prosesi, təsərrüfat həyatının beynəlmiləlləşməsi, beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsi milli iqtisadiyyatların dünya təsərrüfat münasibətlərinə daha sıx qoşulmasına səbəb olur və ölkələr arasında qarşılıqlı əlaqə və asılılıqları daha da gücləndirir. Dünyada heç bir ölkə beynəlxalq əmək bölgüsündə (BƏB) fəal iştirak etmədən, beynəlxalq iqtisadi münasibətlər (BİM) sisteminə qoşulmadan öz normal inkişafını təmin edə bilməz. Qeyd etmək kifayətdir ki, dünya istehsalının 20%-dən çoxunu təmin edən ABŞ kimi supergüc polada olan daxili tələbatın 20%-ni, geyim üzrə 1/3-ni, videotexnika üzrə 100%-ni idxal hesabına ödəyir. Təcrübə göstərir ki, müxtəlif ölkələrdə avtarkiyaya meyl (şəxsi qüvvələrə arxalanma) milli strukturların inkişafdan qalmasına və əhalinin yoxsullaşmasına səbəb olur. Məsələn Şimali Koreyanı və Kubanı göstərmək olar. Səmərəli coğrafi mövqeyə və əlverişli təbii resurslara malik olan bu ölkələr iqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə ölkələrin siyahısında axırıncı yerlərdədirlər.

Təbii ki, bu proses birmənalı deyil. İqtisadiyyatın beynəlmiləlləşməsi ilə yanaşı milli iqtisadiyyatın da inkişafı vacibdir. Bu isə ayrı-ayrı ölkələrin maraqları arasında arasıkəsilməz ziddiyyətlərin meydana gəlməsinə gətirib çıxarır.

Milli iqtisadiyyatlar arasında reallaşan müasir BİM-in xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi ilk növbədə BİM-in nəzəriyyə və praktikasının əsas anlayışlarından olan “dünya iqtisadiyyatı” və ya “dünya təsərrüfatı” məfhumlarının mahiyyətinin dərk olunmasını, onun təşəkkül tarixinə və inkişaf mərhələlərinə nəzər yetiril-məsini tələb edir.

Dünya təsərrüfatı – qarşılıqlı əlaqə və asılılıqda olan, BƏB və BİM sisteminə qoşulmuş milli iqtisadiyyatların məcmusudur. Burada söhbət milli iqtisadiyyatların sadəcə mexaniki cəmindən getmir. Məhz beynəlxalq əmək bölgüsü və kooperasiyası və BİM sisteminə qoşularaq qarşılıqlı əlaqə və asılılıqda olan milli təsərrüfatların vəhdəti dünya iqtisadiyyatını təşkil edir. Dünya təsərrüfatı çox sürətlə dəyişən dinamik bir sistemdir və bu qlobal sistem iki alt sistemin vəhdətini təşkil edir: milli iqtisadiyyatlar və onları bütöv sistemlə əlaqələndirən BİM. Beləliklə, dünya təsərrüfatı daim hərəkdə olan, inkişaf edən beynəlxalq

əlaqələrə və mürəkkəb qarşılıqlı təsirlərə malik, bazar iqtisadiyyatının obyektiv qanunları əsasında fəaliyyət göstərən milli iqtisadiyyatların məcmusudur. Bu məcmu əsasında həddən artıq ziddiyyətli, bununla yanaşı, az və ya çox dərəcədə vahid dünya iqtisadi sistemi formalaşır.

Dünya iqtisadiyyatının mühüm tərkib hissəsi kimi beynəlxalq əmək bölgüsü və beynəlxalq valyuta-kredit və maliyyə münasibətləri əsasında təşəkkül tapan dünya bazarı çıxış edir. Mal və xidmətlərin mübadiləsi sistemini təşkil edən dünya bazarı XVIII əsrin sonlarında ölkələr arasında ticarətin artması və beynəlxalq ticarət dövrüyyəsinə bütün yeni dövlət və ərazilərin qoşulması nəticəsində formalaşmışdır.

Özünün formalaşması və inkişafında dünya təsərrüfatı uzun və mürəkkəb yol keçmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, dünya iqtisadiyyatının formalaşması və inkişafı prosesi BİM-in təkamülü ilə sıx əlaqədardır. BİM dünya təsərrüfatının təşəkkülündən xeyli əvvəl meydana gəlmiş və onun formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Burada dünya təsərrüfatının formalaşması dedikdə, yalnız ayrı-ayrı ölkələrin iqtisadiyyatlarının sadəcə cəmindən ibarət olan dünya təsərrüfatı deyil, dünya bazarının yaranması və inkişafı nəticəsində meydana gələn yeni iqtisadi reallığa uyğun dünya təsərrüfatı nəzərdə tutulur. Tədricən dünya ölkələri arasında BİM-in genişlənməsi və inkişafı dünya təsərrüfatını formalaşdırır və inkişaf etdirir. Beləliklə, dünya təsərrüfatının mövcudluq və inkişaf forması kimi BİM, onun reallaşma mexanizmi çıxış edir. Dünya iqtisadiyyatının inkişafı prosesində bu kifayət qədər əsaslı əks olunur.

Bir çox tədqiqatçılar dünya təsərrüfatının meydana gəlməsini hələ Qədim Roma dövrünə aid edirlər. Onlar hesab edirlər ki, Roma imperiyası o dövrün ümumdünya təsərrüfatı sistemini təşkil etmişdir. Roma imperiyası dövründə beynəlxalq bazarların fəaliyyətini tənzimləyən qanunların mövcudluğu quldarlıq cəmiyyətində beynəlxalq ticarətin mövcud olduğunu deməyə əsas verir. Ümumiyyətlə, beynəlxalq ticarət milli iqtisadiyyatın beynəlmilləşməsinin tarixi və məntiqi baxımdan ilkin formasıdır. Feodalizm dövründə də əmtəələrin beynəlxalq mübadiləsi həyata keçirilmişdir. Digər alimlər isə dünya təsərrüfatının fəaliyyətini XV-XVI əsrlərdə Böyük coğrafi kəşflərlə əlaqələndirirlər. Naməlum ölkə və qitələrin kəşfi, yeni nəqliyyat növlərinin inkişafı ilə ticarət yollarının qurulması ölkələr arasında

ticarət münasibətlərinin inkişafına və müstəmləkəçiliyin mey-dana gəlməsinə səbəb oldu. Gəmiçiliyin inkişafı qitələr arasında iqtisadi əlaqələrin formalaşmasına imkan yaratdı və müstəmləkələr Avropa ölkələrinin təsərrüfat periferiyalarına (əyalət) çevrilərək beynəlxalq mübadilənin inkişafında mühüm rol oynadı. Amerikada qızıl və gümüş mədənlərinin tapılması, Hindistana dəniz yolunun kəşfi dünya bazarının formalaşması üçün şərait yaratdı.

Beləliklə, dünya təsərrüfatının meydana gəlməsinin birinci mərhələsi (XVI-XIX əsrlər) əsasən müstəmləkə malları ilə beynəlxalq ticarətin sürətli inkişafı ilə xarakterizə olunur. Ancaq bu mərhələdə dünya təsərrüfatı ölkələr arasında xarici ticarət münasibətlərinin məcmusu kimi başa düşülür və beynəlxalq əmtəə dövriyyəsi və ticarət kapitalının tətbiqi sferası ilə məhdudlaşır.

Ümumiyyətlə, kapitalizmə qədərki ictimai-iqtisadi sistemdə natural təsərrüfat şəraitində istehsal olunmuş malların az hissəsi (qiymətli parçalar, qızıl və gümüşdən zinyət əşyaları, ədviyyələr, bəzi mineral xammal növləri və s.) beynəlxalq mübadilədə iştirak edirdi.

Feodalizmin dağılması, natural təsərrüfatdan əmtəə istehsalına keçid əsasında kapitalist münasibətlərinin meydana gəlməsi beynəlxalq ticarətin inkişafına təkan verdi.

Müasir dünya təsərrüfatı inhisarçı kapitalizm mərhələsində kapitalist münasibətlərinin inkişafı ilə əlaqədar sənaye çevrilişindən sonra meydana gəlmişdir.

Dünya təsərrüfatının inkişafının ikinci mərhələsi (1870-1913-cü illər) hər şeydən əvvəl Qərbi Avropada sənaye çevrilişinin baş verməsi, istehsal vasitələrinin inkişafı nəticəsində istehsalın beynəlmilləşməsi ilə xarakterizə olunur. Ancaq ticarət dövriyyəsinin artım templəri əvvəlki 50 ilə nisbətən daha zəif idi. Ölkələrin zəifləmiş ticarət inteqrasiyası bir çox digər beynəlmilləşmə tendensiyaları ilə kompensasiya edilirdi.

Bu mərhələdə əmək bazarlarının beynəlmilləşməsi yüksək ölçülərə çatmışdı. 1870-ci ildən 1913-cü ilə kimi 36 milyon insan Avropanı tərk etmiş, onlardan 2/3-si ABŞ-a köçmüşdür. Asiyada regionun digər ölkələrinə hərəkət edən çinli və hindistanlı emiqrantların sayı Avropadakı emiqrasiya pro-sesinin miqyaslarını ötüb keçmişdir.

Həmçinin kapitalın beynəlxalq hərəkəti də bu dövrlərdə artmışdı. 1914-cü ildə uzunmüddətli xarici investisiyaların ümumi həcmi 44 milyard dollara çatdı. Bu prosesdə

Böyük Britaniya, Fransa və Almaniya daha aktiv iştirak edirdi. Demək olar ki, kapitalın hərəkətinə formal məhdudiyyətlər yox idi. Qiymətli kağızların (istiqrazlar və səhmlər) millətlərarası mülkiyyət dərəcəsi (dövlət və xüsusi istiqraz və səhmlər daxil olmaqla) olduqca yüksək səviyyəyə çatdı. 1913-cü ildə Londonda satılan qiymətli kağızlardan 59%-ni xarici qiymətli kağızlar təşkil etmişdir.

Bu mərhələ həmçinin birbaşa xarici investisiyalar (BXİ) vasitəsilə beynəlxalq istehsalın artımı mərhələsidir. 1914-cü ildə dünyada xarici investisiyaların 1/3-nü təşkil edən BXİ-in həcmi 14 milyard dollara çatdı. BXİ-in əsas ixracatçıları Böyük Britaniya (45%), ABŞ (20%), əsas idxalatçıları ABŞ, Latın Amerikasının inkişaf etməkdə olan ölkələri (İEOÖ), Çin və Avropanın daha az inkişaf etmiş ölkələri idi. 1914-cü ildə BXİ-in əsas axını inkişaf etmiş ölkələrdə (İEOÖ) cəmləşmişdir.

Bu mərhələdə dünya təsərrüfatının kapitalist istehsal üsulu əsasında təkamülü inkişaf etmiş sənaye ölkələri arasında və İEOÖ-lə müstəmləkələr arasında beynəlxalq iqtisadi münasibətlərinin məcmunu təşkil edir.

Dünya təsərrüfatının inkişafı prosesində üçüncü mərhələ birinci dünya müharibəsinin başlanması və ikinci dünya müharibəsinin bitməsi arasındakı müddəti əhatə edir. Geniş planda bu mərhələ dünya təsərrüfat münasibətlərində əvvəlki 40 ildə əldə olunmuş bir çox nailiyyətlərin itirilməsi ilə xarakterizə edilir. 1920-ci ildən sonra əksər ölkələrin sürətli inkişafına baxmayaraq, beynəlxalq maliyyə sistemindəki qeyri-sabitlik, dünyada geniş vüsət alan iqtisadi böhran əmtəə və kapital ixracının artım templərini aşağı saldı və dünya iqtisadiyyatının inkişafında böhran dövrü kimi xarakterizə olundu.

1917-ci ildə baş verən çevriliş Rusiyanı dünya təsərrüfat sferasından çıxartdı. Beləliklə, dünya təsərrüfatı dünya kapitalist təsərrüfatı və dünya sosialist təsərrüfatı olaraq iki hissəyə bölündü. Bu proses nəticəsində elmi ədəbiyyata “Ümumdünya təsərrüfatı” anlayışı daxil oldu.

Dünya iqtisadiyyatının inkişafında dördüncü mərhələ ikinci dünya müharibəsinin bitməsi ilə 1990-cı illərə qədər olan mərhələnin əhatə edir. Bu mərhələ BİM-in yenidən qurulması və ya xarici iqtisadi əlaqələrdə əvvəllər pozulmuş beynəlxalq iqtisadi intizamın bər-

pa olunması, malların, xidmətlərin və istehsal amillərinin ölkələr arasında hərəkətinin artması mərhələsi kimi xarakterizə edilə bilər.

Dünya iqtisadiyyatının bu mərhələdə inkişafı beş əsas amilin təsiri ilə müəyyən edilir:

- yüksək və sabit iqtisadi artım;
- iqtisadi fəaliyyət və əmək məhsuldarlığının artırılması sahəsində ölkələrin yaxınlaşması və birləşməsində güclü meyl;
- xarici ticarət siyasətinin liberallaşdırılması;
- intensiv elmi-texniki tərəqqi;
- imperializmin müstəmləkə sisteminin dağılması.

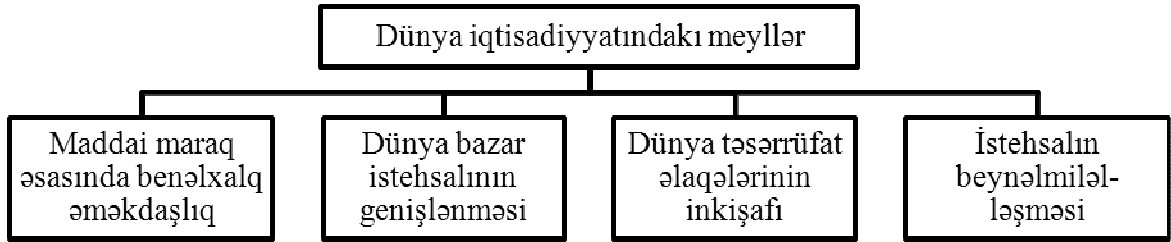
İnkişaf etməkdə olan ölkələrin (İEOÖ) dünya təsərrüfatına cəlb olunur, onu əmələ gətirən bloklar – dünya kapitalist və dünya sosialist təsərrüfatları arasında beynəlxalq iqtisadi münasibətlər fəallaşır, onlar arasında dünya təsərrüfat əlaqələri qaydaya salınır. Milli iqtisadiyyatlar dünya təsərrüfat dövrüyyəsinə daha çox cəlb edilir və ondan daha çox asılı olur, xüsusən də, inteqrasiya birlikləri çərçivəsində. Dünya təsərrüfat əlaqələrini tənzimləyən beynəlxalq təşkilatlar sistemi yaradılır, beynəlxalq korporasiyaların fəaliyyəti genişlənir.

Dünya iqtisadiyyatı öz inkişafının bu mərhələsində beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin və beynəlxalq əmək bölgüsünə cəlb olunmuş, beynəlxalq mübadilədə iştirak edən və ondan asılı olan milli təsərrüfatların məcmusunu təşkil edir. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində dünya kapitalist təsərrüfatı ölkələri əsas rol oynayır.

Dünya təsərrüfatının inkişafının beşinci müasir mərhələsinin başlanğıcı 1990-cı illərin əvvəllərindən hesab edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, dünya iqtisadiyyatında vahid ümumi birliyin xüsusiyyətləri məhz bu mərhələdə əldə olunmağa başlamışdır. Onun inkişafının əsas amilləri kimi SSRİ-nin dağılması və Mərkəzi və Şərqi Avropanın keçmiş sosialist ölkələrinin bazar iqtisadiyyatı əsasında inkişafa keçməsi, dünyada inteqrasiya proseslərinin inkişafı, həmçinin dünya təsərrüfatının subyekt kimi beynəlxalq korporasiyaların rolunun artması çıxış edir.

Dünya təsərrüfatı XXI əsrin əvvəllərində öz miqyasına görə qlobaldır, bütünlükdə bazar iqtisadiyyatının prinsiplərinə, beynəlxalq əmək bölgüsünün obyektiv qanunauyğunluqlarına, istehsalın beynəlmilləşməsinə əsaslanır və bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqə və asılılıqda

olan, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə və beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirak edən milli iqtisadiyyatların məcmusunu təşkil edir. Müasir dünya təsərrüfat münasibətlərinin öyrənilməsində dünya iqtisadiyyatının inkişafındakı əsas meyllər və qanunauyğunluqlara diqqət yetirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hazırda dünya iqtisadiyyatının inkişafında bir sıra meyllər müşahidə edilməkdədir.

Şəkil 1. Dünya iqtisadiyyatının inkişaf meylləri

Hər şeydən əvvəl təsərrüfat həyatının beynəlmilləşməsi prosesi qeyd edilməlidir. Bu proses praktiki olaraq təkrar istehsal prosesinin bütün mərhələlərində milli iqtisadiyyatların yaxınlaşması və qarşılıqlı nüfuz etməsi şəklində təzahür edir. Əgər dünya təsərrüfatının inkişafının ilkin mərhələlərində dünya təsərrüfat əlaqələrinin obyekt kimi yalnız ölkədəki daxili tələbdən artıq istehsal edilmiş, həmçinin ölkədə istehsal edilməyən və ya mövcud olmayan əmtəələr çıxış edirdisə, müasir dövrdə dünya təsərrüfat münasibətlərinə milli istehsalın nəticələri ilə yanaşı istehsal amilləri – kapital, texnologiyalar, işçi qüvvəsi, həmçinin istehsal prosesinin özü də cəlb olunur. Müasir dünya iqtisadiyyatında beynəlxalq ixtisaslaşma və istehsal kooperasiyası, texnologiyaların mübadiləsi intensiv sürətdə artır, kapitalın və işçi qüvvəsinin beynəlxalq hərəkəti fəallaşır. Ölkələr arasındakı kommertiya fəaliyyəti sahəsindəki iqtisadi münasibətlər milli təkrar istehsal prosesini müəyyən edən əsas və vacib şərtə çevrilmişdir.

Təsərrüfat həyatının beynəlmilləşməsi prosesini dünya iqtisadiyyatı çərçivəsində ölkələr arasında xarici iqtisadi münasibətlərin liberallaşdırılması müşayiət edir. Dünya iqtisadiyyatının inkişaf tendensiyası kimi xarici iqtisadi münasibətlərin liberallaşdırılması dünya təsərrüfat münasibətlərində milli iqtisadiyyatın açıqlıq dərəcəsinin artması ilə ifadə olunur. Dünya iqtisadiyyatında liberallaşma malların beynəlxalq hərəkətində olan maneələrin – gömrük rüsumlarının, kəmiyyət məhdudiyyətlərinin, texniki əngəllərin və s. azaldılması, kapitalın, işçi qüvvəsinin ölkələr arasında daha sərbəst hərəkətinin təmin edilməsi, xarici in-

vestisiyaların cəlb edilməsi üçün əlverişli investisiya mühitinin yaradılması şəklində təzahür edir.

XX əsrin 50-ci illərindən başlayaraq dünya iqtisadiyyatının inkişaf meyli kimi beynəlxalq və regional iqtisadi inteqrasiya prosesi güclənmişdir. Beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya milli təsərrüfat mexanizmlərinin yaxınlaşmasına, qarşılıqlı uyğunlaşmasına və artımına gətirən, dövlətlərarası sazişlər formasını qəbul edən və razılaşdırılmış şəkildə dövlətlərarası orqanlar tərəfindən tənzimlənən obyektiv iqtisadi qarşılıqlı təsir prosesidir. İqtisadi inteqrasiyanın əsasında müstəqil fəaliyyət göstərən subyektlərin iqtisadi maraqları və beynəlxalq əmək bölgüsü durur. Daha əvvəllər inteqrasiya prosesləri məhdud sayda regionları əhatə edirdisə, hazırda bu hadisə demək olar ki bütün qitələrdə baş verir və çoxsaylı regional və subregional ticarət-iqtisadi qruplar yaranır. Ümumdünya Ticarət Təşkilatının göstəricilərinə görə, hazırda dünya üzrə real olaraq fəaliyyətdə olan 250-dən çox ticarət-iqtisadi saziş mövcuddur və onlardan 130-dan çoxu 1995-ci ildən sonra yaradılıb. Bir çox tədqiqatçılar 1990-cı illərdə “inteqrasiya bumu” yaşandığını qeyd edirlər. İnteqrasiya bumu özünü iki formada göstərir: kəmiyyət (yeni regional sazişlər, mövcud sazişlərin yeni şərtlər əlavə edilməklə yenidən imzalanması və s.) və keyfiyyət (qarşılıqlı regional təsərrüfat fəaliyyətinin dərinləşməsi, inteqrasiyanın daha inkişaf etmiş kompleks formalarından istifadə və s.).

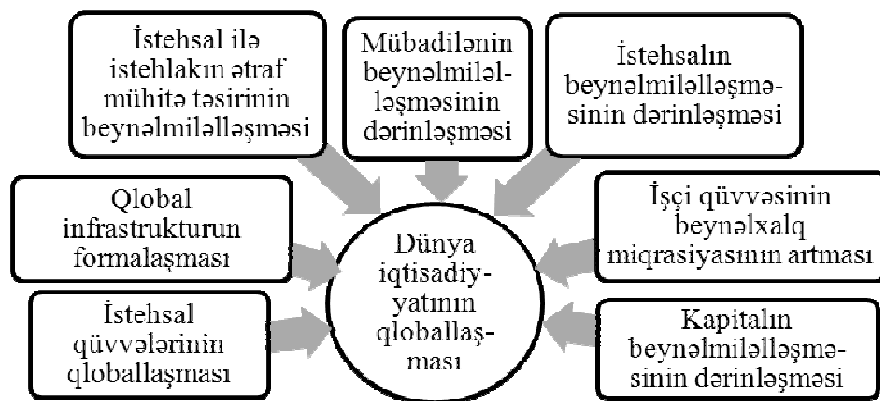
Müasir dünya iqtisadiyyatının daha mühüm inteqrasiya birlikləri kimi 25 Avropa ölkəsini birləşdirən Avropa Birliyi (AB); Kanada, ABŞ və Meksikanın daxil olduğu Şimali Amerika Azad Ticarət Zonası (NAFTA); Cənub-Şərqi Asiya Ölkələrinin Assosiasiyası (ASEAN) və s. çıxış edir. Qeyd edilməlidir ki, regional inteqrasiya proseslərinin BİM-in inkişafına təsiri baxımından ziddiyyət təşkil edir. Belə ki, bir tərəfdən BİM inteqrasiya birliyi daxilində dərinləşir və fəallaşır, digər tərəfdən isə üçüncü ölkələrə münasibətdə dünya təsərrüfat münasibətlərinin inkişafı məhdudlaşdırılır.

Dünya iqtisadiyyatının inkişafında növbəti meyl istehsalın və kapitalın transmilliləşməsi prosesidir. Dünyanın inkişaf təcrübəsi göstərir ki, istehsalın beynəlmilləşməsi prosesi beynəlxalq şirkətlərin yaranmasına təkan verən əsas amil olmuşdur. Bu prosesin əsasında ardıcıl beynəlmilləşmə modeli dayanır. Xaricdə satışın genişləndirilməsinə və istehsalın təşkilinə yönəlmiş bu model beynəlmilləşmənin tarixən və məntiqi olaraq birinci forması

– əmtəə ixracının beynəlxalq sahibkarlıq fəaliyyətinin yeni formaları – lisenziyaların, ticarət markasının ixracı, birbaşa xarici investisiyalar ilə ardıcıl tamamlanmasını əks etdirir. Dünya təsərrüfatında istehsalın transmilliləşməsi beynəlxalq bank, maliyyə, sığorta, informasiya xidmətlərinin beynəlmilləşməsi prosesi ilə eyni zamanda baş verir və nəticədə transmilli biznes təkcə istehsalı deyil, həmçinin xidmətlər sferasını da əhatə edir.

Təsərrüfat həyatının beynəlmilləşməsi, milli iqtisadiyyatların qarşılıqlı yaxınlaşması dünya iqtisadiyyatında qaydaların unifikasiyası və BİM-in dövlətlərarası tənzimlənməsi sisteminin yaradılması meyllərini şərtləndirir. Müasir dünyada iqtisadi qaydalar beynəlxalq valyuta, hesablaşma, kredit, ticarət münasibətlərinin tənzimlənməsini əhatə edir və belə qaydaların yaradılmasında Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF), Dünya Bankı, Ümumdünya Ticarət Təşkilatı kimi beynəlxalq təşkilatlar mühüm rol oynayır.

XX əsrin 80-90-cı illərində dünya iqtisadiyyatının inkişafında elmi ədəbiyyatda “qloballaşma” termini ilə ifadə edilən yeni tendensiya meydana gəldi. Dünya iqtisadiyyatının qloballaşması müasir inkişafı şərtləndirən və səciyyələndirən ən mühüm meyl hesab edilir. Müxtəlif mənbələrdə onun izahına fərqli yanaşmalar mövcuddur. Lakin ümumilikdə qloballaşma dünya təsərrüfatının formalaşmasının müasir mərhələsini xarakterizə edir. Dünya iqtisadiyyatında qloballaşma prosesi istehsalın və kapitalın beynəlmilləşməsinin qanunauyğun nəticəsi kimi çıxış edir. Qloballaşma müəyyən dərəcədə dünya təsərrüfat əlaqələrinin çərçivəsinin genişlənməsi, onun artımının kəmiyyət prosesi kimi çıxış etməklə yanaşı, müasir dünya iqtisadiyyatına yeni keyfiyyət verir, onun konsolidasiyası və inteqrasiyası prosesini gücləndirir.

Şəkil 2. Dünya iqtisadiyyatının qloballaşmasının tərkib hissələri

Qloballaşma prosesinə iki tərəfdən yanaşmaq olar. Makroiqtisadi səviyyədə qloballaşma ölkələrin və ayrı-ayrı regionların öz sərhədlərindən kənarında iqtisadi fəaliyyətə səy göstərmələridir. Bu cür söylərə təkan verən amillər kimi isə liberallaşmanı, ticarət və investisiya maneələrinin aradan qaldırılmasını, azad iqtisadi zonaların yaradılmasını və s. göstərmək olar.

Mikroiqtisadi səviyyədə qloballaşma dedikdə, müəssisənin fəaliyyətinin daxili bazar çərçivəsindən kənara genişlənməsi başa düşülür. Sahibkarlıq fəaliyyətinin çoxmilli istiqamətlənməsindən fərqli olaraq qloballaşma dünya bazasının mənimsənilməsinə vahid yanaşma tələb edir.

Beynəlxalq bərabərsizliyi və kapitalın regionlararası hərəkəti nəzərə alan L.A.Yunusov özünün diisertasiyasında qloballaşmanın təşəkkülünün aşağıdakı mərhələlərini müəyyən etmişdir [64]:

- birinci mərhələ (1944-1976-cı illər) Bretton-Vudsa yeni dünya valyuta sisteminin və Beynəlxalq Valyuta Fondunun yaranması ilə səciyyələnir. Gəlirlərdəki beynəlxalq bərabərsizliyin ümumi əmsalı 0,2794 təşkil edir və bunun 50%-i regionlararası fərqlərlə, digər 50%-i isə regionlardaxili fərqlərlə izah olunur;

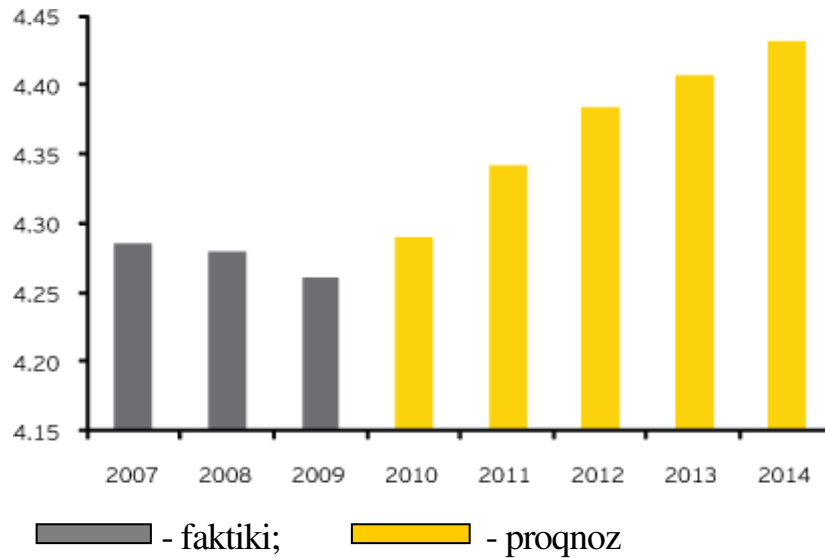
ikinci mərhələdə (1976-1991-ci illər) Bretton-Vuds sisteminin əvəzinə Yamayka sistemi gəlmiş, «qloballaşma» məfhumu geniş yayılmış, ikiqütblü dünya sistemi süqut etmişdir. Gəlirlərdəki beynəlxalq bərabərsizliyin ümumi əmsalı 0,619 səviyyəsinə qalxmış və bunun 73%-i regionlararası fərqlərlə, digər 27%-i isə regionlardaxili fərqlərlə izah olunur;

- 1991-ci ildən başlayaraq bizim günlərə qədər. Dünyanı yeganə fəvqəlvəvəsi kimi ABŞ çıxış edir, transmilli korporasiya və banklar mövqelərini möhkəmlədir, kapitalın beynəlxalq axınları sürətlə genişlənilir, qlobal problemlər üzə çıxır, antiqlobalizm hərəkatı baş qaldırır və inkişaf edir, əhalinin gəlirləri və iqtisadi inkişaf sürəti göstəriciləri üzrə ölkələrarası təbəqələşmə artır. Gəlirlərdəki beynəlxalq bərabərsizliyin ümumi əmsalı 0,81 səviyyəsinə çatmış və bunun 70%-i regionlararası fərqlərlə, digər 30%-i isə regionlardaxili fərqlərlə izah olunur.

Qloballaşmanın ən sürətli inkişaf dairəsi maliyyə sferası hesab olunur. Maliyyə bazarlarında kapitalın sərbəst hərəkəti üçün maneələrin aradan qaldırılması və tənziqləmə qay-

dalarının unifikasiyası daha sürətlə gedir. Maliyyə sektorunun dünya iqtisadiyyatının qloballaşmasında rolunu qiymətləndirərkən qeyd etmək lazımdır ki, müasir dövrdə maliyyə axınları əmtəə dövriyyəsini 20-30 dəfə üstələyir. Ekspertlərin qiymətləndirməsinə görə dünya iqtisadiyyatının real sektorunda \$1 gəlir gətirən kapital maliyyə sektorunda \$50 gəlir gətirir.

Dünya iqtisadiyyatının qloballaşması prosesi heç də problemsiz ötürmüşür. Qloballaşma ilk növbədə sənayecə inkişaf etmiş ölkələrin mövqelərini gücləndirir, onlara əlavə üstünlüklər verir.

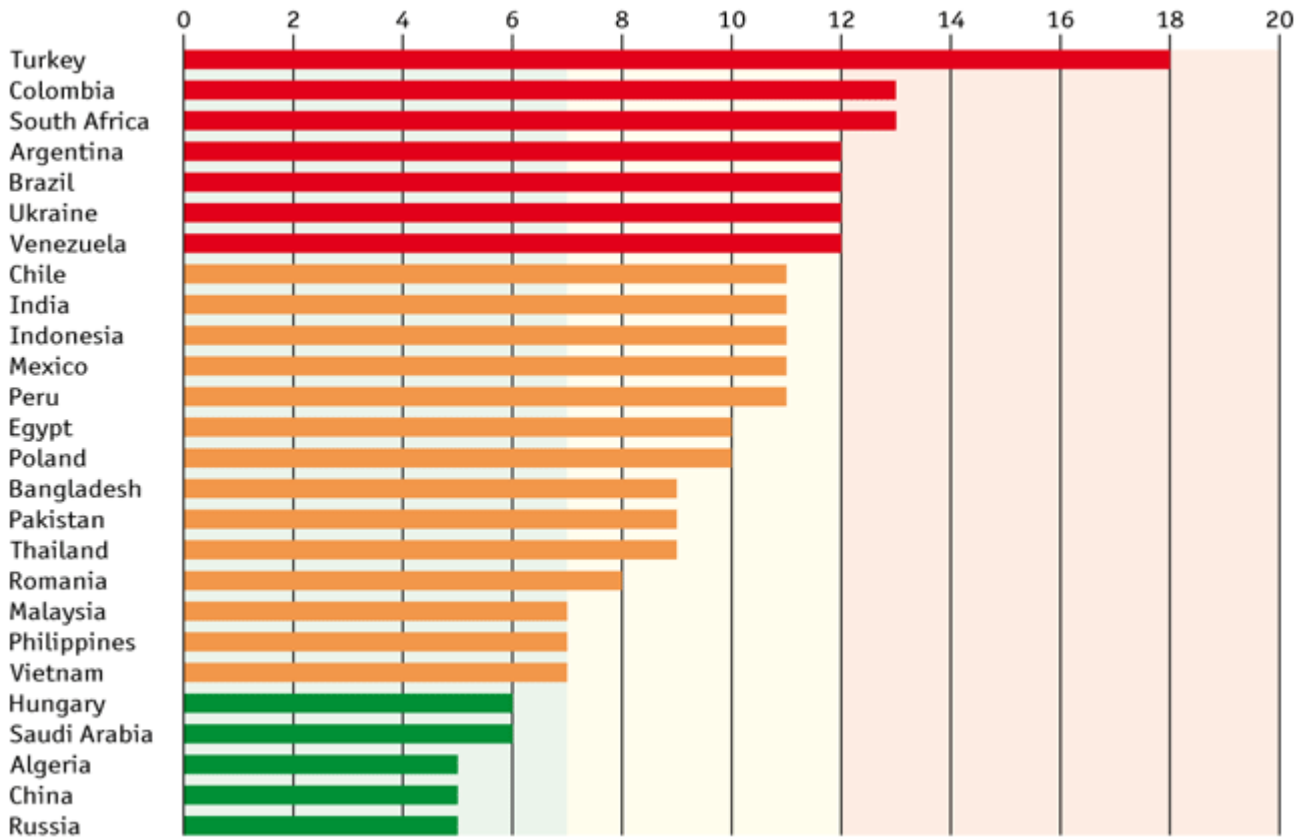

Şəkil 3. Dünyanın aparıcı iqtisadiyyatlarının qloballaşmasının inkişaf dinamikası [26]

Əlbəttə ki, qloballaşma geridə qalmış ölkələrə də öz iqtisadiyyatlarını inkişaf etdirmək, dünya iqtisadiyyatının layiqli yer tutmaq üçün müəyyən şərait yaradır. Lakin qloballaşma prosesi mənfi nəticələrlə də müşayiət olunur. Qlobal problemlərin həlli üçün ölkələrin səylərinin birləşdirilməsi müxtəlif yollarla baş verə bilər: ikitərəfli və çoxtərəfli sazişlər, beynəlxalq təşkilatların yaradılması və fəaliyyəti, iqtisadiyyatın və texnologiyanın müxtəlif sahələrində layihələrin birgə maliyyələşdirilməsi və həyata keçirilməsi, beynəlxalq xeyriyyəçilik və s.

Qloballaşma dövlətlər tərəfindən düşünülmüş iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsini tələb edir. Bu cür iqtisadi siyasət daxili və xarici iqtisadi siyasətin dialektik vəhdətini və qarşılıqlı əlaqəsini nəzərə almalıdır. Səmərəli dövlət siyasəti iqtisadi çiçəklənmə, təhsilin və səhiyyənin inkişafı, sosial qeyri-bərabərliyin azaldılması üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir.

Dövlət ətraf mühitin mühafizəsinin, siyasi və makroiqtisadi sabitliyin, qanunçuluğun əsaslarının, sosial təminatın və təhsilin qarantı kimi çıxış etməlidir.

Şəkil 4. İEOÖ-rin xaricdən kapital axınlarının qəflətən dayanmasından asılılığı (capital-freeze index, 2012-ci və sonrakı illər, maksimal asılılıq dərəcəsi=20%) [54]

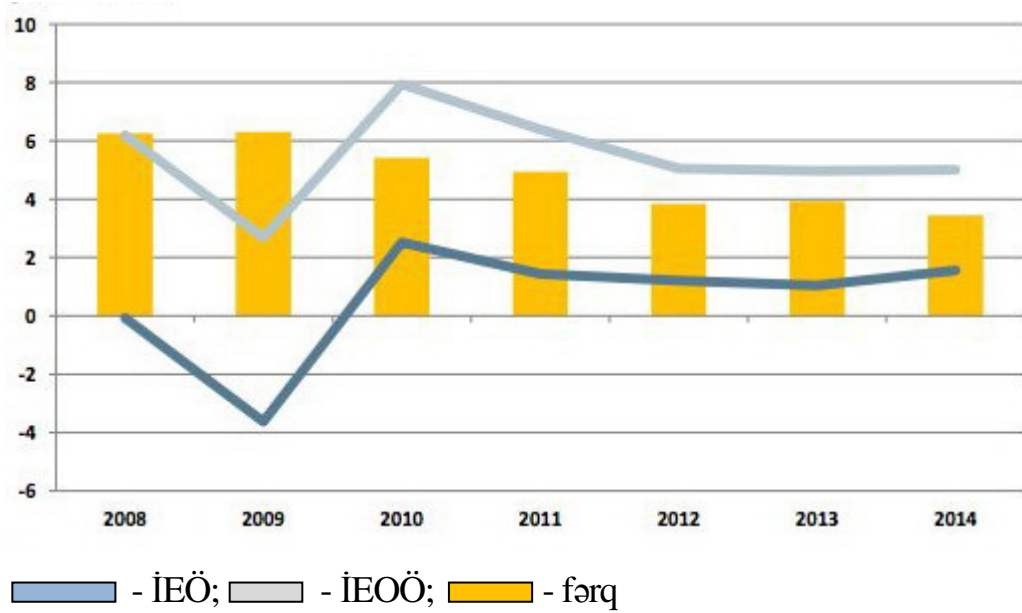
Müasir dünya təsərrüfat əlaqələrinin coğrafi quruluşunda da müəyyən dəyişikliklər baş verməkdədir. Belə ki, dünya təsərrüfat əlaqələrinin əsas subyektləri olan sənayecə inkişaf etmiş ölkələr bir-birləri iqtisadi əlaqələri daha da dərinləşdirirlər və bu proses özünü inteqrasiya birlikləri çərçivəsində daha aydın göstərir.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrin dünya mal, xidmət, kapital və işçi qüvvəsi bazarlarında mövqeləri getdikcə güclənir. Müasir mərhələdə dünya iqtisadiyyatında yuxarıda göstərilən meyllərlə yanaşı bir sıra problemlər də müşahidə edilir.

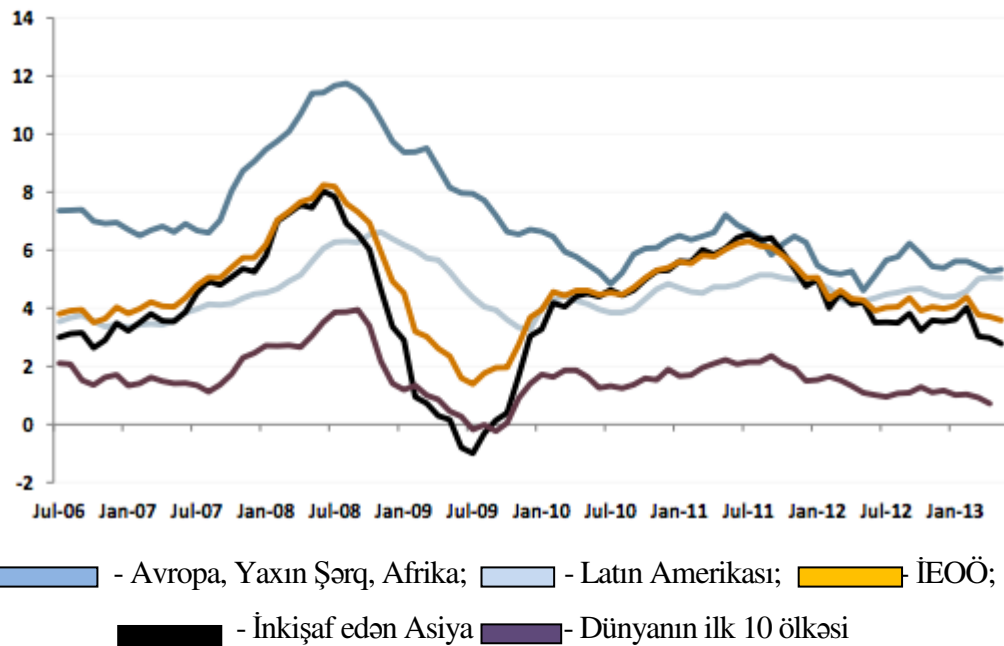
Dünya iqtisadiyyatının inkişafında müşahidə edilən əsas problemlərdən biri inkişaf etmiş qərb ölkələri tərəfindən qapalı iqtisadi sistemin formalaşdırılmasıdır. Bu gün sənayecə inkişaf etmiş ölkələrin qarşılıqlı ticarəti dünya ticarətinin 75%-dən çoxunu təşkil edir. Dünyada BXİ qoyuluşlarının 60%-i İEO-in payına düşür. Dünyadakı bütün qeydiyyatdan

keçmiş patentlərin 87%-i İEÖ-də cəmləşmişdir. Dünyada ticarət axınlarının yalnız 5%-i İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (İƏİT) ölkələrində başlayır və ya bitir.

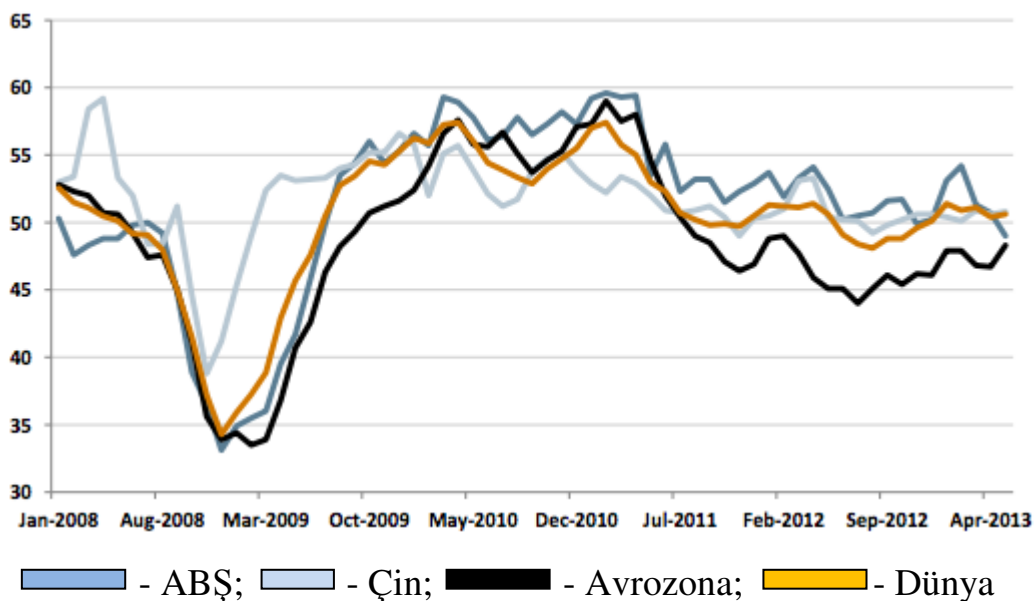

Şəkil 5. Dünya iqtisadiyyatında ÜDM-nun artım dinamikası, % [55]

Şəkil 6. Dünya iqtisadiyyatında inflyasiya prosesləri, % (VII/2006-I/2013) [54]

Bu gün planetin sənaye ölkələrində yaşayan əhalinin 20%-nə dünya üzrə Ümumi Daxili Məhsulun (ÜDM) 86%-i düşdüyü halda, İEOÖ-də yaşayan əhalinin 20%-nə cəmi 1%-i düşür. Bu isə dünya təsərrüfatının qloballaşmasından əldə olunan qazancların ölkələr arasında qeyri-bərabər bölünməsi ilə müəyyən olunur.

Şəkil 7. Dünya iqtisadiyyatında işgüzar fəallıq indeksi [54] (PMI)¹

Bunlardan başqa, hazırda dünyada əsas oyun qaydalarının müəyyənləşməsində beynəlxalq təşkilatların, transmilli şirkətlərin rolunun artması ölkələrin iqtisadi müstəqilliyi zəifləməsinə və dünya təsərrüfat əlaqələrinin inkişafında milli iqtisadi təhlükəsizlik probleminin meydana çıxmasına səbəb olur.

Beləliklə, dünya təsərrüfatına aid olan ümumilik və vahidliklə yanaşı, onda həmçinin daxili ziddiyyətlər də mövcuddur. Bu ziddiyyətlər özünü əsasən ayrı-ayrı ölkə qrupları üzrə göstərir.

Ziddiyyətlərin birinci qrupu dünya iqtisadi inkişafının 3 mərkəzi – NAFTA (ABŞ başda olmaqla), Avropa Birliyi və Asiya-Sakit okean regionu (Yaponiya başda olmaqla) arasında mövcuddur. Bu ölkələr arasında ziddiyyətlərin əsas mahiyyəti kimi dünya bazarlarında onlar arasında mövcud olan ciddi rəqabət çıxış edir. Bu zaman tərəflərin məqsədi adətən rəqibi dünya bazarının hər hansı bir segmentindən çıxarmaq və ya bu segmenti rəqibdən qorumaq olur.

İkinci qrup ziddiyyətlər “Şimal” – “Cənub” ölkələri arasında olan ziddiyyətlərdir. Burada “Şimal” sənayecə inkişaf etmiş ölkələr, “Cənub” isə inkişaf etməkdə olan ölkələrdir. Bu ziddiyyətlərin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələr (ilk növbədə

¹ PMI (Purchasing Managers Index) – tədarük menecerlərinin indeksi

yeni sənaye ölkələri) bir çox iqtisadi göstəricilər üzrə faktik olaraq inkişaf etmiş ölkələrin səviyyəsinə çatıblar və buna görə də dünya təsərrüfatında uyğun yer tutmağa çalışırlar.

Üçüncü qrup ziddiyyətlər “Şərqi” – “Qərbi” ölkələri arasında mövcuddur. Burada “Qərbi” dedikdə sənayecə inkişaf etmiş ölkələr, “Şərqi” dedikdə isə keçmiş sosialist düşərgəsi ölkələri, başqa sözlə keçid iqtisadiyyatlı ölkələr nəzərdə tutulur. Bu ölkə blokları arasında ziddiyyətlər özünü onda göstərir ki, dünya sosialist sisteminin süqutuna qədər keçmiş sosialist düşərgəsi ölkələri avtarkiya rejimində fəaliyyət göstərirdilərsə, hazırda onların məqsədi kimi dünya bazarına aktiv surətdə daxil olma istəyi çıxış edir. Onlar istehsal etdikləri məhsullarla dünya bazarında layiqli yer tutmağa çalışırlar. Lakin sənayecə inkişaf etmiş ölkələr dünya iqtisadiyyatı meydanında yeni rəqib ölkələrin meydana gəlməsində maraqlı deyillər və buna hər vaxtlə mane olmağa çalışırlar.

1.2. İnvestisiyanın sosial-iqtisadi səciyyələndirilməsi

Müasir dövrdə aparılan tədqiqatlardan məlum olur ki, investisiya anlayışı geniş məzmunu və tərkibə malikdir. Məlumdur ki, makroiqtisadiyyatda investisiya qoyuluşları ümumi (məcmu) xərclərin tərkib elementlərindən biridir. Belə ki, fabrik, zavod, yaşayış binalarının tikilməsi, yeni maşın və avadanlıqların alınması, həmçinin cari ildə istehsal edilmiş, lakin istehlak olunmamış əmtəə-material qiymətləri investisiya kimi qəbul edilir.

Mikroiqtisadiyyatda isə investisiya yeni kapitalın istehsalın maddi-əşya elementlərinin yaradılması, həmçinin şəxsi amilini (insanın) lazımi bacarıqlara və vərdislərə yiyələnməsinə vəsait sərfi kimi başa düşülür. Maliyyə nəzəriyyəsinə görə investisiya anlayışı real və maliyyə aktivlərinin əldə edilməsi kimi başa düşülür.

Müasir dövrdə investisiya qoyuluşları prosesləri Azərbaycanın və xarici ölkələrin görkəmli iqtisadçı alimləri tərəfindən geniş tədqiq olunmasına baxmayaraq bu gün də bu problemə dair fikir müxtəlifliyi mövcuddur.

Bir qrup iqtisadçı alimlər «investisiya anlayışını» «əsaslı vəsait qoyuluşu»nun sinonimi kimi qəbul edirlər. İnvestisiya hər bir cəmiyyətdə geniş təkrar istehsalda müəyyən müddətdə adətən uzunmüddətli vəsait qoyuluşudur ki, bu da əmtəə-pul münasibətlərində öz əksini tapır. Beləliklə, investisiya qoyuluşlarına material, əmək və maliyyə məsrəfləri də

da-xil edilir ki, bu da dəyər ifadəsində xarakterizə olunur və əmtəə-pul münasibətlərinin ən mühüm atributlarından biri hesab edilir. Buradan aydın olur ki, «investisiya» və «əsaslı vəsait qoyuluşu» anlayışları arasında fərq mövcuddur. Lakin onlar arasında qarşılıqlı əlaqə də vardır.

Əsaslı vəsait qoyuluşu dedikdə, istehsal və qeyri-istehsal sahələrində əsas fondların geniş təkrar istehsalı və yeni əsas fondların yaradılmasına, mövcud müəssisələrin genişləndirilməsinə, yenidən qurulmasına və istehsalın texniki cəhətdən silahlandırılmasına yönəldilən vəsaitin məcmusu başa düşülür.

İnvestisiya (investisiya resursları) dedikdə, pul gəlirləri, məqsədli bank vəsaitləri, paylar, səhm, digər qiymətli kağızlar, texnologiyalar, maşın və avadanlıqlar, lisenziyalar (o cümlədən əmtəə nişanları olan), kreditlər, digər əmlak və əmlak hüquqları, sahibkarlıq fəaliyyətinə, digər fəaliyyət növlərinə qoyulan intellektual sərvətlər və müsbət iqtisadi və sosial nəticələrə nail olmaq məqsədlərini başa düşürük.

Qeyd etmək lazımdır ki, əsas fondların yaradılmasına və təkrar istehsalına, habelə iqtisadiyyatın digər sahələrinin inkişafına yönəldilən investisiya əsaslı vəsait qoyuluşu şəklində həyata keçirilir. İnvestisiya qoyuluşlarında ən başlıca məqsəd sahibkarın, dövlətin və digər təşkilatların yüksək mənfəət əldə etməsindən ibarətdir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində investisiyanın mahiyyətini başa düşmək üçün əsas fondların yaradılmasına çəkilən xərclə yanaşı, dövriyyə fondunun yaradılmasına yönəldilən zəruri vəsait qoyuluşunu da nəzərə almaq lazımdır.

Lakin, dövriyyə fondunun yaradılmasına yönəldilən vəsaitin özünəməxsus xüsusiyyəti vardır. Belə ki, həmin vəsait bütün istismar müddəti ərzində dəyər ifadəsində ona təhkim olunur. Onun həcmi istehsalın miqyasından (artma və ya azalmasından) asılı olaraq dəyişir.

Aparılan araşdırmadan aydın olur ki, «investisiya» anlayışı məzmununa görə «əsaslı vəsait qoyuluşu» anlayışından daha genişdir və əsaslı vəsait qoyuluşu investisiyanın tərkib hissəsidir. İnvestisiya formasında əsaslı vəsait qoyuluşunun müəyyən hərəkəti tamamlanır.

Müasir iqtisadi ədəbiyyatlarda geniş yer tapmış «investisiya prosesi» və «əsaslı vəsait qoyuluşunun dövriyyəsi» anlayışının araşdırılmasına geniş yer verilir. Belə ki, əsaslı vəsait qoyuluşunun dövriyyəsi dedikdə, qoyulan vəsaitin ayrı-ayrı mərhələləri üzrə (yəni layihə-

ləndirmə, tikinti, ödəmə və s.) hərəkətinin və ya xərcin həyata keçirilməsindən başlanan vaxtdan, onun tam qaytarılmasına (ödənilməsinə) qədər olan müddət dövr etmə müddəti kimi başa düşülür.

Əsaslı vəsait qoyuluşu prosesi – layihələndirmədən və tikinti mərhələsindən başlayaraq obyektin istismara verilməsinə qədər keçən müddəti əhatə edir. İnvestisiya prosesi (fəaliyyəti) dedikdə, investisiya qoyuluşlarının və onun həyata keçirilməsi ilə bağlı olan bütün proseslərin məcmusu başa düşülür. İnvestisiya proseslərinin aşağıdakı əsas növlərini göstərmək olar:

- istehsalata və sosial sahələrə elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərini tətbiq etmək istiqamətində investisiya fəaliyyəti;

- dövlət, qeyri-dövlət, müəssisə, idarə, təşkilatlar və fiziki şəxslər tərəfindən həyata keçirilən investisiya fəaliyyəti.

Bu fəaliyyətlərə xarici dövlətlər, beynəlxalq maliyyə təşkilatları, xarici vətəndaşlar və fiziki şəxslər tərəfindən qoyulan investisiya fəaliyyəti də daxildir.

Məlum olduğu kimi istehsal və sosial sahələrdə elmi-texniki tərəqqinin fəaliyyətlərindən istifadə etmək istiqamətində investisiya fəaliyyətinin bir forması da innovasiyadır.

İnnovasiya fəaliyyəti dedikdə, əsasən uzun müddətli elmi-texniki tərəqqi şəraitində iqtisadiyyatda baş verəcək struktur dəyişiklikləri ilə əlaqədar və habelə ölkədə fundamental tədqiqat işlərinin maliyyələşdirilməsi nəzərdə tutulur. İnnovasiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar olaraq investisiya prosesi daha geniş forma alır.

İnnovasiya prosesi aşağıdakı istiqamətlərdə həyata keçirilir:

- elmi-texniki proqramların həyata keçirilməsi;

- iqtisadiyyatın strukturunun təkmilləşdirilməsi məqsədilə məhsuldar qüvvələrin tərkibində keyfiyyət dəyişiklikləri etmək üçün fundamental tədqiqatların maliyyələşdirilməsi;

- texnika və texnologiyanın prinsipcə yeni qənaətçil növlərinin işlənilib hazırlanması, yayılması və tətbiqi;

- ixtiraların və kəşflərin tətbiqinin genişləndirilməsi nəticəsində istehsalın texniki səviyyəsində keyfiyyət dəyişikliklərinin sürətləndirilməsi;

- iqtisadiyyatın sahələrində yeniliklərin tətbiqi nəticəsində sosial, iqtisadi və ekoloji səmərənin artırılmasının təmin edilməsi

Qeyd etmək lazımdır ki, innovasiyanın iqtisadi və sosial səmərəliliyini təmin etmək üçün innovasiya təyinatlı investisiya resursundan istifadə istiqamətlərini müəyyənləşdirmək lazımdır. Beləliklə, belə maliyyə vəsaitlərindən: yeni məhsul mənimsənilməsi və buraxılışı; istehsalın və əməyin texniki silahlanması; istehsalın genişləndirilməsi, yenidən qurulması və s. məqsədlər üçün istifadə edilməsi daha məqsədə-uyğun hesab edilir.

Eyni zamanda, iqtisadi ədəbiyyatda «ödənilmə» anlayışı tam araşdırılmamışdır. Bir çox iqtisadçı alimlər əsaslı vəsait qoyuluşunun səmərəliliyinin tədqiq edərkən «ödənilmə» anlayışını «xərcin ödənilmə müddəti» anlayışının sinonimi kimi qəbul etməklə onları eyniləşdirirlər. Lakin həmin anlayışların hər biri müstəqil məz-muna malikdir. Belə ki, ödəmə dedikdə, avans olunan resursların ödənilməsi üçün istifadə olunan vəsait kimi amortizasiya ayrımının (hansı ki, renovasiya məqsədi üçün nəzərdə tutulur), yəni əsas və dövriyyə fondlarının istismarı ilə əlaqədar olaraq istehsal prosesində əldə edilən mənfəət başa düşülür. «Xərclərin ödənilməsi» dedikdə isə əldə edilən əsaslı vəsait qoyuluşunun investisiyanın həyata keçirilməsinə yönəldilən məbləğin həcminə uyğun gəlməsi başa düşülür.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində investisiyanın tam dövriyyəsi o vaxt başa çatmış olur ki, o tamamilə ödənilir. Daha doğrusu, investisiya qoyuluşları həcmi ilə müqayisədə buraxılan məhsulun maya dəyərində amortizasiya ayrımının həcmi nəzərdə tutulan məbləğə uyğun gəlsin. Əldə edilən mənfəət investisiyanın həcminə bərabər olsun. Bu halda investisiyanın ödənilməsi ($\dot{I}_{nv}$) faizini belə hesablamaq olar:

$$\dot{I}_{nv} Y = (M_a : Y_h) \cdot 100, \text{ burada}$$

M_a – obyektin istismara verilməsindən başlayaraq mənfəətin artan yekunun məbləği;

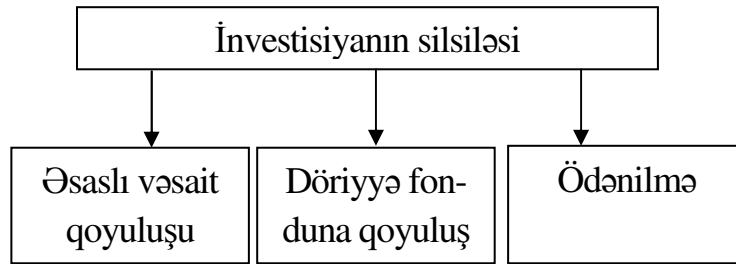
$\dot{I}_{nv}$ – illik investisiyanın həcmi (məbləği).

İnvestisiya silsiləsinin ardıcılıq mərhələlərini aşağıdakı kimi xarakterizə etmək olar (şəkil 8).

Firmanın (müəssisənin) fəaliyyətinin ən mühüm cəhəti investisiya prosesidir. İnvestisiya layihəsinin realizə edilməsi ona yönəldilən əsaslı vəsait qoyuluşu ilə əlaqədardır

ki, bu il ərzində firmanın mənfəət almasını təmin etməlidir. Kommersiya təcrübəsində investisiyanın aşağıdakı tiplərini (növlərini) bir-birindən fərqləndirmək lazımdır:

- fiziki aktivlərə investisiya;
- pul (maliyyə) aktivlərinə investisiya;
- qeyri-maddi (gözə görünməyən) aktivlərə investisiya.

Şəkil 8. İnvestisiya silsiləsinin ardıcillıq mərhələləri [2]

Fiziki aktivlərə istehsalat binası və tikililər, həmçinin xidmət müddəti bir ildən çox olan müxtəlif maşın və avadanlıqlar və s. daxildir. Pul (maliyyə) aktivlərinə sahiblərinə, yəni fiziki və hüquqi şəxslərə pul vəsaiti əldə etmək hüququ olanlar (məsələn, qiymətli kağızlar, bank depozitləri və s.) aiddir. Qeyri-maddi aktivlərinə – lisenziyanın alınması, ticarət nişanının işlənməsi, işçilərin təhsil alması və ixtisas səviyyəsinin yüksəldilməsi və s. daxildir. İnvestisiyanın real aktivliyinin hazırlanması və təhlili hər şeydən əvvəl firmanın qarşısında duran problemin bu növ investisiyanın köməkliyi ilə həll edilməsindən asılıdır. Bu mövqedən mövcud bütün müxtəlif investisiyaları aşağıdakı qruplara bölmək olar:

1. İstehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsinə investisiya qoyuluşları. Bu cür investisiyaların məqsədi firmada xərcin aşağı düşməsi üçün köhnə avadanlıqların yenisi ilə əvəz edilməsini, işçilərin ixtisas səviyyəsinin yüksəldilməsini, istehsalın və əməyin səmərəli təşkilini və s. təmin etməkdən ibarətdir.

2. İstehsalın genişlənməsində investisiya qoyuluşları. Belə investisiyaların qarşısında duran əsas vəzifə mövcud istehsal prosesi miqyasında əvvəlcədən yaranmış bazar üçün əmtəə buraxılışının həcmnin və çeşidinin genişləndirilməsini həyata keçirməkdir.

3. Bu tip investisiyalar yeni müəssisələrin yaradılmasına yönəldilir və bunun əsasında çoxçeşidli və yüksək keyfiyyətli əmtəə istehsalı həyata keçirilir ki, bu da firmanın dünya bazarına çıxmasına imkan verir.

4. Dövlətin idarəetmə orqanlarının tələbatının ödənilməsinə investisiya qoyuluşları. Bu tip investisiyalar o vaxt yaranır ki, firma menecmentin təkmilləşdirilməsi hesabına dövlət təşkilatlarının tələbatını ödəyə bilmir.

İnvestisiyanın belə təkmilləşdirilməsi hər şeydən əvvəl onun müxtəlif risk səviyyəsi ilə bağlı olmasıdır. İnvestisiyanın tipi ilə onun riski arasındakı asılılıq aşağıdakı sxemlə izah edilir.

Cədvəl 1

İnvestisiyanın tipi ilə risk səviyyəsi arasında əlaqə [2]

TİP 3	TİP 2	TİP 1	TİP 4
Yeni istehsalın yaradılmasına investisiyalar	İstehsalın genişləndirilməsinə investisiyalar	Səmərəliliyin yüksəldilməsinə investisiyalar	Dövlət orqanlarının tələbatının ödənilməsinə investisiyalar
Riskin səviyyəsi yüksəkdir		Riskin səviyyəsi aşağıdır	

Qeyd etmək lazımdır ki, hər bir risk amilinin özünün xüsusi çəkisi var və bal hesabı ilə qiymətləndirilir. Buna görə də istər ayrı-ayrı risk amilləri, istərsə də bütövlükdə investisiya mühiti miqdarca qiymətləndirilə bilər. Risklər müxtəlif formada təsnifləşdirilir. Belə ki, bir çox dünya dövlətləri üzrə hər il amerikan LOPS firması Inteinationess Companu USA tərəfindən dərc edilmiş yeddi cildlik «Publitical Rick Yearbook» adlı kitabında aşağıdakı risklər qiymətləndirilir. Bunlardan: siyasi, maliyyə köçürmələri, ixracat və s. birbaşa investisiyaları göstərmək olar. Burada risklər 12 ball sistemi üzrə qiymətləndirilir. Qeyd etmək lazımdır ki, Amerikan firmaları «Business Environment Rick Inteligence International» və Alman firması «Beri» riskləri 100 ball sistemi ilə qiymətləndirirlər.

İnvestisiya qoyuluşunda istifadə olunan risk anlayışı – potensial investor tərəfindən qoyulmuş vəsaitin itirilməsi deməkdir. Risk, hər bir investisiya layihlərinin reallaşdırılması gedişində ziyanın baş verməsi və ya layihənin səmərəliliyinin aşağı düşməsi ilə nəticələnən arzu olunmaz halların yaranması imkanı ilə əlaqədar olan qeyri-müəyyənlikdir. Ümumi

formada risk – layihənin reallaşdırılmasında əmələ gələn zərər və ya ziyanın ehtimalıdır. Dünya təcrübəsində risk etmənin ənənəvi təsnifatı aşağıdakı sxemdə verilir.

Risk aşağıdakı kimi müəyyən edilir:

$$R = f(P, L), \text{ burada}$$

R – riskli hadisələr

P – riskin əmələ gəlməsi ehtimalı

L – riskli hadisələrin əmələ gəlməsi halında nəticənin vacibliyi.

Risklərin idarə edilməsi, layihənin reallaşdırılmasının faktiki göstəricilərinin əvvəlcədən planlaşdırılmış mənalardan kənarlaşmaların azaldılması məqsədi ilə risklərin monitorinqi, təhlili və indentifikasiyasını birləşdirən tədbirlər kompleksidir. Sosial-siyasi risk ölkədə iqtisadi vəziyyətə və xarici kapital itkisinə təsir edə biləcək sosial-siyasi vəziyyətin dəyişmə səviyyəsinin nəticəsindən asılıdır.

Cədvəl 2

İnvestisiya qoyuluşunda riskin təsnifatı [2]

Təsnifləşdirmənin əlamətləri	Təsnifata uyğun olaraq risklərin əlamətləri
Subyektlər	<ul style="list-style-type: none"> - bəşəriyyət üzrə ümumilikdə; - ayrı-ayrı regionlar, ölkələr, millətlər; - sosial qruplar, ayrı-ayrı fərdlər; - iqtisadi, siyasi, sosial və s. sistemlər; - təsərrüfat sahələri; - ayrı-ayrı layihələr; - fəaliyyətin növləri.
İnvestisiya növləri	<ul style="list-style-type: none"> - maliyyə - investisiya layihələri
Təzahür sferası	<ul style="list-style-type: none"> - iqtisadi amillərin dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq iqtisadi risk; - respublikanın siyasi mövqeyindən asılı olaraq siyasi risk; - sosial şəraitin dəyişməsi (çətinləşməsi) ilə əlaqədar olaraq sosial risk; - ekoloji fəlakətlərlə əlaqədar olaraq ekoloji risk; - qanunvericiliyin və normativ aktların (bazarın) dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq normativ qanunvericilik risk.
Mənbələri	<ul style="list-style-type: none"> - konkret subyektə xas olan, onun nəzəriyyəsindən və xüsusiyyətlərindən asılı olaraq qeyri-sistematik risk; - bazar konyunkturasının dəyişkənliyi ilə əlaqədar olan sistematik risk, subyektdən asılı olmayan tənzimlənməyən risk; <p>Sistematik risklər aşağıdakılara bölünür:</p>

	<p>a) qanunvericilik, qiymətin əmələ gəlməsi, normativlər, bazar konyukturası sferasında gözlənilməyən tənzimlənmə tədbirləri;</p> <p>b) təbii qəzalar və fəlakətlər;</p> <p>c) cinayətlər;</p> <p>ç) siyasi dəyişikliklər.</p>
--	---

İnvestisiya prosesi obyektlərinə görə real və maliyyə investisiyalara bölünür.

Real investisiyalar dedikdə, maddi və qeyri-maddi aktivlərə vəsait qoyuluşu başa düşülür. Real investisiyalar aşağıdakı qruplara bölünür:

- öz istehsalının səmərəliliyinin yüksəldilməsinə yönəldilən investisiyalar. Bu qrupa əsasən avadanlıqların dəyişdirilməsinə, əsas fondların modernləşdirilməsinə və s. məqsədlər üçün yönəldilən investisiyalar daxildir;

- istehsalın genişləndirilməsinə və yenidən qurulmasına yönəldilən investisiyalar. Bu qrupa mövcud istehsal çərçivəsində məhsul buraxılışının həcmnin artırılması məqsədi daşıyan investisiyalar daxildir;

- şəxsi və xüsusi istehsalın yaradılmasına və ya istehsalda yeni texnologiyanın tətbiqinə yönəldilən investisiyalar. Bu qrupa yeni istehlak bazarına çıxmaq məqsədilə yeni müəssisələrin yaradılmasına və mövcud müəssisələrin yenidən qurulmasına yönəldilən investisiyalar daxildir;

- dövlət sifarişinin və ya digər sifarişçinin sifarişlərinin yerinə yetirilməsi məqsədilə qeyri-şəxsi istehsala qoyulan investisiyalar.

Maliyyə investisiyaları dedikdə isə müxtəlif maliyyə vasitələrinə (aktivlərinə) vəsait qoyuluşu başa düşülür ki, bunların da içərisində əsas yeri qiymətli kağızlara vəsait qoyuluşu tutur. Maliyyə investisiyaları aşağıdakı qruplara bölünür:

1. Qiymətli kağızlara qoyuluşlar (o cümlədən dövlət və qeyri-dövlət).

2. Bank depozitlərinə və sertifikatlara qoyuluşlar.

İnvestisiyalar bir sıra əlamətlərinə görə təsnifləşdirilir (cədvəl 3).

İnvestisiya fəallığı və onun nəticəsi iqtisadiyyatın artan tempə inkişafına zəruri ilkin şərtlər yaratmaq və ümumilikdə götürüldükdə, investisiya qoyuluşu üçün əlverişli mühitin formalaşdırılması üçün qarşıya qoyulan məqsədlərin reallaşdırılmasına geniş imkanlar açır.

Qeyd etmək lazımdır ki, əlverişli investisiya mühitinin formalaşdırılmasına təsir göstərən amillər içərisində siyasi amil mühüm rol oynayır. Çünki, respublikamızda iqtisadiyyatın inkişafına Bazar iqtisadiyyatı şəraitində investisiya mühitinin formalaşmasına təsir edən amilləri qruplaşdırılmış formada aşağıdakı sxemdən aydın görmək olar. Investisiya qoyuluşuna olan tələbatın ödənilməsi xarici investisiyanın cəlb olunmasını tələb edir ki, bu da ilk növbədə ölkəmizdə siyasi sabitliyin olması ilə bilavasitə bağlıdır.

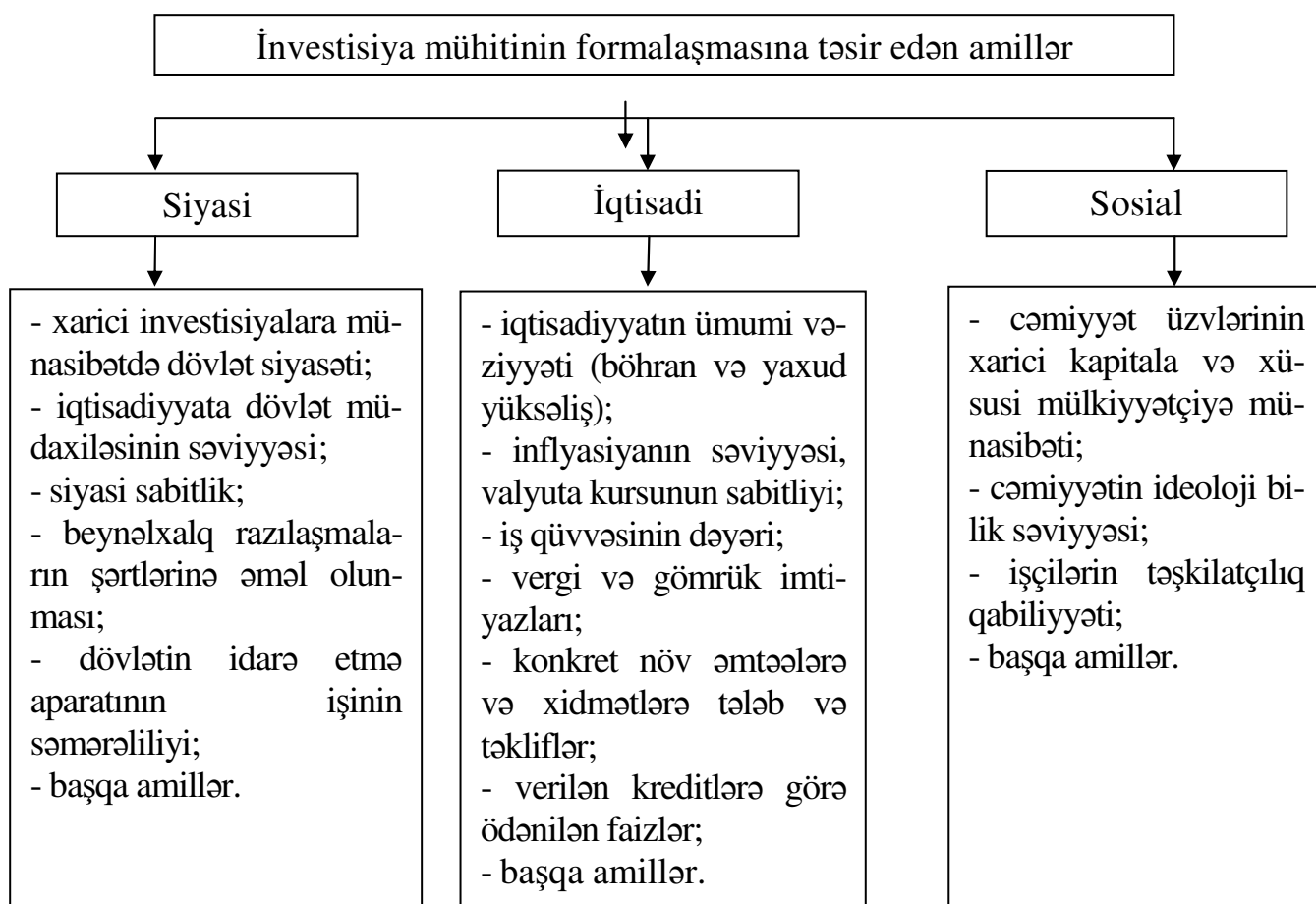
Cədvəl 3

İnvestisiyaların müxtəlif əlamətlərə görə təsnifləşdirilməsi [2]

İnvestisiyaların təsnifləşdirmə əlamətləri	İnvestisiyanın növləri
Təşkilati forma	İnvestisiya layihəsi: birinci, müəyyən bitmiş investisiya fəaliyyətinin bir obyektini, ikinci, investisiyanın formasının reallaşdırılmasını nəzərdə tutur Təsərrüfat subyektinin investisiya portfeli, buna bir investorun investisiyaları daxildir
İnvestisiya fəaliyyətinin obyektləri	Əsas fondların yaradılmasına və təkrar istehsalına, maddi və qeyri-maddi aktivlərə qoyulan uzunmüddətli real investisiyalar (kapital qoyuluşları). Dövriyyə vəsaitlərinə qısa müddətli investisiyalar (mal-material ehtiyatı, qiymətli kağızlar və s.). Dövlət və qeyri-dövlət qiymətli kağızların depozitlərinə maliyyə investisiyaları.
İnvestisiya ehtiyatları üzərində mülkiyyət forması	Xüsusi investisiyalar Dövlət investisiyaları Xarici investisiyalar Birgə investisiyalar
İnvestisiya qoyuluşunda iştirakın xarakteri	Bilavasitə maddi obyektlərə birbaşa investisiyalar. Bu zaman investor investisiya obyektinin və qoyulan vəsaitin seçilməsində iştirak edir. Misal olaraq real investisiyanı göstərmək olar. İnvestisiya fondu və ya maliyyə vasitəçisinin mövcudluğu ilə xarakterizə olunan vasitəli investisiyalar. Belə investisiyalara misal olaraq portfel investisiyalarını göstərmək olar.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində investisiya siyasətinin ən səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri mövcud müəssisələrin texnika ilə təchizinə və yenidən qurulmasına yönəldilən əsaslı vəsait qoyuluşunda avadanlıq və maşınlar üçün məsrəfin xüsusi çəkisini yüksəltməkdən ibarətdir. Bu istiqamətdə xərclərin getdikcə artması əsas istehsal fondlarının yeniləşməsinə səbəb olur.

Müasir dövrdə bu istiqamətdə ölkə iqtisadiyyatında əhəmiyyətli keyfiyyət dəyişiklikləri aparılır. Belə ki, əsas investisiya siyasətinin formalaşmasına diqqət daha da artırılır. İnvestisiya qoyuluşları vasitəsilə iqtisadiyyatın strukturunun təkmilləşdirilməsində əhəmiyyətli keyfiyyət dəyişiklikləri həyata keçiriləcəkdir. Bu məqsədlə əsasən investisiya siyasətinin formalaşmasına diqqət artırılır, çünki investisiya sferası təsərrüfat mexanizminin təkmilləşdirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Şəkil 9. İnvestisiya mühitinin formalaşdırılması amilləri [2]

İnvestisiya siyasəti dedikdə, investisiya qoyuluşlarının əsas istiqamətlərini iqtisadiyyatın aparıcı sahələrində cəmləşdirilməsi üzrə kompleks tədbirləri müəyyən edən təsərrüfat qərarlarının məcmusu başa düşülür. İnvestisiya vasitəsi ilə respublikanın makro və mikro iqtisadiyyatının yüksək inkişafına nail olunur. Eyni zamanda iqtisadiyyatın tarazlığı, onun səmərəliliyinin yüksəldilməsi və milli gəlirin artımı təmin edir. İnvestisiya siyasətinin ən mühüm vəzifəsi mövcud ehtiyatlardan səmərəli istifadə etməklə vəsaiti ETT-nin sürətləndirilməsini təmin edən sahələrin xeyrinə yenidən bölüşdürülməsindən ibarətdir.

Respublikada investisiya prosesinin inkişafına dövlət təsirinin gücləndirilməsi məqsədilə büdcədə investisiya layihələrinə dövlət zəmanətlərinin verilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, 1997-ci ildən etibarən dövlət zəmanətləri üzrə xərclər «Dövlət borcuna xidmət edilməsi» bölməsində öz əksini tapmışdır. Respublikada sabit investisiya mühitinin yaradılmasında əsas amil ilk növbədə xarici investorlara əlverişli şəraitin təşkil edilməsidir. Respublikaya investisiyanın axıb gəlməsinin ən başlıca səbəbi onların bu əməliyyatdan lazımi mənfəət əldə etməsidir.

Məhz buna görə xarici investisiyaların cəlb edilməsi investisiya siyasətində baş verəcək ciddi keyfiyyət dəyişikliklərinin aparılmasını tələb edir. Buna görə də respublikada həm investisiya qoyuluşlarının həyata keçirilməsinin ümumi qanunlarının, həm də xarici investisiyaların cəlb edilməsi məsələlərinin həlli bazar münasibətləri şəraitində mühüm zəruriyyətə çevrilir.

Dövlətin investisiya siyasətinin əsas məqsədi elmi-texniki nailiyyətlərin tətbiqi hesabına, əsas fondların yeniləşdirilməsinin və istehsalın yenidən qurulmasının həyata keçirilməsinin təmin edilməsidir. Respublikanın investisiya siyasətinin mühüm istiqamətlərindən aşağıdakıları göstərmək olar:

- mərkəzləşdirilmiş qaydada maliyyələşdirməni azaltmaqla, onlardan əsasən ümumdövlət obyektlərinin investisiyalaşdırılması üçün istifadə etmək;
- investisiyaları ən çox iqtisadiyatın prioritet sahələrinin inkişafına yönəltmək;
- investisiya resursları bazarını təşkil etmək;
- mənzil tikintisi və digər investisiya layihələrinin reallaşdırılması üçün əhalidən toplanan resurslardan istifadəni genişləndirmək;
- investisiya sığortası üzrə hüquqi bazanın yaradılması;
- birgə dövlət – kommertiya maliyyə investisiya layihəsi və o cümlədən, fərdi biznes və MDB ölkələrindən kapitalın cəlb edilməsi;
- investisiya tsiklinin davam etməsi müddətinin qısaldılması.

Respublikamızda xarici və daxili investisiya resurslarının səfərbərliyə alınması məqsədilə ölkə iqtisadiyyatına investisiyanın cəlb edilməsi üçün milli proqram işlənib hazırlanmışdır. Bu proqramda xarici və daxili investisiyanın cəlb edilməsinin prinsipləri və

mexanizmləri öz əksini tapmış və eyni zamanda, investisiyanın prioritet sferası üzrə əməkdaşlıq və onun səmərəlilik formaları göstərilmişdir.

İnvestisiya fəaliyyətinin obyektləri və subyektləri. Bazar iqtisadiyyatının inkişafı təsərrüfat subyektlərindən və onların rəqabət qabiliyyətinin artmasından digər tərəfdən isə binamik dəyişən iqtisadiyyat şəraitində onların fəaliyyətinin sabitliyinin və sarsılmazlığının təmin olunmasını tələb edir. Bütövlükdə cəmiyyətin və onun ayrı-ayrı təsərrüfat obyektlərinin inkişafı maddi nemətlərin geniş təkrar istehsalına əsaslanır ki, bu da milli məhsulun və gəlirlərin artırılmasını təmin edir. Bu artımın təmin olunması üçün əsas vasitələrdən biri investisiya fəaliyyətidir ki, bu da özündə investisiya qoyuluşu prinsiplərini, həmçinin investisiyanın reallaşdırılması üzrə praktiki fəaliyyəti əks etdirir.

Bazar iqtisadiyyatının formalaşmasında, onun inkişafında düzgün və səmərəli investisiya siyasətinin həyata keçirilməsində onun obyekt və subyektlərinin müəyyənləşdirilməsi mühüm rol oynayır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ölkədə investisiya qoyuluşları üçün bütün istehsal və sosial sahələr obyektlər hesab edilə bilər. Lakin investisiya qoyuluşunda başlıca məqsəd Respublikada strateji əhəmiyyət kəsb edən istehsal sahələrinə və bununla bağlı xidmət sferasının, xüsusilə də, ümumilikdə sosial infrastrukturun yaradılması və son nəticədə lazımi mənfəətin əldə edilməsidir. Odur ki, investisiya fəaliyyətinin obyekt dedikdə, iqtisadiyyatla bağlı bütün sahələrdə əmlak, o cümlədən əsas fondlar, dövriyyə vəsaiti, qiymətli kağızlar, məqsədli pul əmanətləri, intellektual sərvətlər, elmi-texniki məhsullar və digər mülkiyyət obyektləri, habelə, əmlak hüquqları və s. investisiya fəaliyyətinin obyekt hesab edilə bilər. Bununla belə, cəmiyyətdə ölkənin qanunvericilik aktları ilə nəzərdə tutulmuş ekoloji, sanitariya-gigiyena və s. normaların tələblərinə uyğun olmayan, vətəndaşların, hüquqi şəxslərin mənafeələrini pozan obyektlərə investisiya qoyuluşu qadağandır. Beləliklə, cəmiyyətdə investisiya qoyuluşlarının obyektləri konkret olaraq ölkənin qarşısında duran ictimai-iqtisadi və sosial vəzifələrdən asılı olaraq müəyyənləşdirilir. İnvestisiya qoyuluşlarının müxtəlif obyektlərə sərf edilməsinin nəzərdə tutulması maraqlı tərəflərin mənafeələrinə tam uyğun formada həyata keçirilir. Öz mahiyyəti etibarilə investisiya qoyuluşları qarşıda duran strateji problemlərin həcmindən, miqyasından asılı olaraq müəyyən müddətlərə nəzərdə tutulur. Respublikamızda yeraltı və yerüstü

sərvətlərdən tam və səmərəli istifadə edil-məsi məqsədilə müxtəlif müddətə, əsasən uzun dövr üçün (30 və daha çox ilə), xarici investisiya qoyuluşları sahəsində, xüsusilə, neft-qaz hasilatı üzrə ikitərəfli müqavilə imzalanmış-dır. Bu da ölkədə nəinki neft-qaz hasilatının güclü inkişafına və habelə, ümumilikdə iqtisadiyyatın strukturunda əsaslı keyfiyyət dəyişikliklərinin baş verməsinə səbəb olacaqdır.

Deməli, respublikamızda xarici investisiya qoyuluşlarının əsas obyektləri düzgün olaraq neft-qaz sənayesi hesab edilmişdir. Xarici investorlar Azərbaycan ərazisində aşağıdakı istiqamətlər üzrə investisiya qoymaq hüququna malikdirlər:

- Azərbaycan Respublikasında (bundan sonar – AR) müvafiq filialların yaradılması;
- müəssisələrin, binaların, qurğuların, müəssisələrdə iştirak payının, səhmlərin, istiqrazların və digər qiymətli kağızların və AR-nın qanunvericiliyinə uyğun olaraq digər əmlakın alınması;
- torpaqdan və digər təbii resurslardan istifadə etmək hüququnun alınması;
- borc, kredit, əmlak və digər əmlak hüququnun verilməsi.

Azərbaycan ərazisində fəaliyyət göstərən qanunvericiliklə müəyyən edilmiş digər normaların tələblərinə cavab verməyən və dövlətin hüquq və mənafələrinə zidd olan obyektlərin yaradılması və istifadəsinin investisiyalaşdırılması qanunla qadağan edilir.

İnvestisiya prosesi, investisiya bazarında həyata keçirilir ki, bu da öz növbəsində kapital qoyuluşu bazarını (əsas fondların təkrar istehsalı üçün), əmlak bazarını, qiymətli kağızlar bazarını, intellektual mülkiyyət və hüquqlar bazarını, investisiya layihələri bazarını özündə birləşdirən bir sıra müstəqil segmentlərə bölünür. İnvestisiya fəaliyyətinin ümumi prinsiplərində bu bazarlar investisiyaların obyektlərinə görə fərqlənilir. Bu isə aparılan təhlilin forma və metodlarının iqtisadi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsini, investisiyanın risklik səviyyəsini və etibarlığını müəyyən edir.

İnvestisiya fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsində subyektlərin də düzgün seçilməsi həlledici amilə malikdir. Məhz buna görə də AR-nın «İnvestisiya fəaliyyəti haqqında» Qanununda qeyd edilmişdir ki, xarici ölkələrin vətəndaşları və hüquqi şəxslər, vətən-daşlığı olmayan şəxslər, dövlətlər investisiya fəaliyyətinin subyektləri hesab edilə bilər. Mə-lum olduğu kimi, investisiya obyektlərinə cəlb edilən maliyyə, maddi və intellek-

tual sər-vətlərin istifadə olunmasına yönəldilməsi üçün müvafiq qərar qəbul edən və həmin qərarlara tam əməl edilməsini təmin edən subyektlər investorlar hesab edilir. İncəsənət, investisiya fəaliyyəti ilə əlaqədar olan əmanətçi, kreditor və alıcı qismində çıxış etməkdə investisiya fəaliyyətinin iştirakçısının funksiyalarını yerinə yetirirlər. Mülkiyyət formasından və təsərrüfat fəaliyyətinin növündən asılı olmayaraq investisiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsi sahəsində bütün investorlar eyni və bərabər hüquqlara malikdirlər. AR-nın ərazisində investisiya prosesinin həyata keçirilməsi zamanı yaranan münasibətlər «İncəsənət fəaliyyəti» haqqında AR-nın Qanunu və digər qanunvericilik aktları ilə tənzimlənir.

Bütün investisiya fəaliyyəti AR-nın qanunvericilik aktları çərçivəsində dövlət tərəfindən tənzimlənir. Hər bir investor müstəqil olaraq investisiya qoyuluşlarının məqsədini, istiqamətini və həcmi müəyyənləşdirir və onun həyata keçirilməsində nəzərdə tutulmuş müqavilələr əsasında fəaliyyət aparır. Adətən, müsabiqə (tender) və hərrac yolu ilə fiziki və hüquqi şəxslər investisiya fəaliyyətinə cəlb edilə bilərlər.

Ölkələrin müvafiq qanunvericilik aktlarına tam uyğun olaraq hər bir investor investisiya obyektlərinə, onların nəticələrinə sahiblik etməklə bərabər, sərəncam vermək, ticarət əməliyyatları həyata keçirmək hüququna malikdirlər. Eyni zamanda, «İncəsənət fəaliyyəti» haqqında AR Qanunda və onun nəticələrinə sahib olmaq, istifadə etmək hüququnun, həmçinin, digər hüquqi və fiziki şəxslərə verilməsi göstərilmişdir. İncəsənətin belə hərəkəti müstəqil qaydada qarşılıqlı müqavilə əsasında həyata keçirilir.

İncəsənət fəaliyyətində subyektlərin də üzərinə bir sıra mühüm vəzifələr düşür. Bu vəzifələrə əsasən aşağıdakıları aid etmək olar:

- nəzarətdə tutulmuş maliyyə vəsaiti, maddi sərvətlər əsasında həyata keçirilən investisiyanın həcmi və onun maliyyələşdirilmə mənbəyi bərabər yerli banklara və ya maliyyə orqanlarına vaxtaşırı arayış təqdim etmək;

- əsaslı tikinti və icazə tələb edən obyektlər üçün müvafiq dövlət orqanlarından razılıq əldə etmək;

- respublika qanunvericilik aktlarında nəzərdə tutulmuş standartlara əməl etmək;

- investisiya layihələri üçün texnoloji, sanitariya-gigiyena, radiasiya, ekologiya və arxitektura tələblərinə düzgün əməl edilməsi baxımından ekspertiza rəyi almaq, nəzərdə

tutulmuş qaydada mühasibat və statistika hesabatları təqdim etmək, haqsız rəqabətə yol verməmək və antiinhisar tənzimlənməsinin tələblərinə əməl etmək;

- xüsusi attestasiya tələb edən iş növlərinin yerinə yetirilməsi üçün investisiya fəaliyyətinin iştirakçıları lisenziya almalıdırlar.

Qanunvericilik aktlarına tam uyğun olaraq bu cür işlərin siyahısı AR Milli Məclisi tərəfindən müəyyənləşməklə, onlara lisenziya verilməsi Nazirlər Kabineti tərəfindən həyata keçirilir. Bütün bunlarla yanaşı, investisiya fəaliyyətinin hər bir subyektləri arasında münasibətlərin tənzimlənməsi müqavilələr əsasında həyata keçirilir. İntestisiya fəaliyyəti subyektlərinin müstəsna səlahiyyətinə müqavilənin bağlanması, tərəflərin seçilməsi, öhdəliklərin müəyyənləşdirilməsi və s. daxildir.

Məlum olduğu kimi, investisiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsi şərtlərinə, onun subyektlərinin hüquqlarının və qanuni mənafeələrinin təminatçısı dövlət hesab edilir. İntestisiya fəaliyyətinin subyektləri arasında bağlanmış müqavilənin şərtlərinin dəyişdirilməsinə hər iki tərəfin razılığı olmalıdır. İntestisiya fəaliyyəti subyektlərinin işinə dövlət orqanları və onların vəzifəli şəxsləri nəzərdə tutulmuş səlahiyyətlərindən kənar həddə müdaxilə edə bilməzlər. İntestisiya qoyulan obyektlərin seçilməsində investorların hüquqlarını məhdudlaşdırmaq olmaz (qanunla müəyyənləşdirilmiş hallardan başqa). Bununla əlaqədar olaraq, “İntestisiya fəaliyyəti haqqında” Qanunda göstərilir ki, dövlət və başqa orqanlar investorlar və investisiya fəaliyyətinin digər subyektlərinin hüquqlarını pozan aktlar qəbul etdikdə, investisiya fəaliyyəti subyektlərinə dəyən zərəri bu orqanlar tam həcmdə ödəməlidirlər. Əks halda, onlar zərərin ödənilməsi barədə müvafiq orqanlara müraciət etmək hüququna malikdirlər.

Beləliklə, investisiya qoyuluşunun obyekt və subyektləri arasında sıx qarşılıqlı əlaqələr mövcuddur. Başlıca və həlledici amil hər iki cəhəti düzgün qiymətləndirməklə investisiya qoyuluşlarının iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsini təmin etməkdən ibarətdir. İntestisiya prosesinin subyektləri investorlar, sifarişçilər, işləri icra edənlər, investisiya proseslərinin obyektlərindən istifadə edənlər, həmçinin tədarükçülər, hüquqi şəxslər (banklar, sığorta şirkətləri, vasitəçi təşkilatlar, investisiya birjalari) və investisiya prosesinin digər iştirakçıları ola

bilər. İnvestisiya prosesinin obyektləri kimi fiziki və hüquqi şəxslər (o cümlədən xarici), həmçinin dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar da çıxış edə bilər.

İnvestisiya prosesinin əsas subyektləri olan investor, xüsusi borc almış və ya cəlb olunmuş vəsaitlərin investisiya şəklində qoyuluşunu həyata keçirir və onların məqsədli istifadəsini təmin edir. İnvestor simasında aşağıdakılar çıxış edə bilər:

- dövlət və bələdiyyə əmlakını və ya əmlak hüququnu idarə etmək səlahiyyəti olan orqanlar;

- yerli fiziki və hüquqi şəxslər, sahibkarlıq birlikləri və digər hüquqi şəxslər;

- xarici fiziki və hüquqi şəxslər, dövlət və beynəlxalq təşkilatlar.

İnvestisiya prosesinin obyektlərindən istifadə edənlər, investorlar habelə, digər fiziki və hüquqi şəxslər, dövlət və bələdiyyə orqanları, xarici dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar ola bilər. İnvestorlar, investisiya prosesini həyata keçirmək üçün hüquqi və fiziki şəxsləri müqavilə (tender) əsasında cəlb edir. İnvestisiya prosesinin subyektləri arasında istehsal, təsərrüfat və digər qarşılıqlı əlaqəni tənzimləyən əsas hüquqi sənəd onlar arasında bağlanan müqavilədir. Müqavilələrin bağlanması, partnyorların seçilməsi, təsərrüfat əlaqələrinin hər hansı digər şərtləri və öhdəliklərinin müəyyən edilməsi yalnız investisiya prosesinin subyektinin ixtiyarındadır.

İnvestisiya prosesinin subyektlərinin iki və daha çox iştirakçıların funksiyalarını birləşdirmək hüquqi vardır. Birgə investisiya qoyuluşunu həyata keçirmək məqsədilə investorların vəsaitlərinin birləşdirilməsinə də yol verilir. İnvestorlar, eyni zamanda əmanətçi, sifa-rişçi, kreditor və alıcı rolunda çıxış edə bilər, həmçinin investisiya prosesinin hər hansı bir iştirakçısının funksiyalarını yerinə yetirə bilərlər.

İnvestisiya prosesinin həyata keçirilməsində bütün investorlar bərabər hüquqa malikdirlər. İnvestisiya prosesinin obyektini olan əmlak və əmlak hüquqlarına investisiya qoyuluşu investorun toxunulmaz hüququdur və o qanunla müdafiə olunur. İnvestor investisiyaların həcmi, istiqamətini, səmərəliliyini müstəqil formada müəyyən edir. İnvestorun investisiya obyektlərinə sahib olmaq, onlardan istifadə etmək və onlar üzərində sərəncam vermək, o cümlədən ticarət əməliyyatları və təkrar investisiya qoyuluşlarını həyata keçirmək hüququ var.

Qeyd etmək lazımdır ki, dövlət, mülkiyyət formalarından asılı olmayaraq, bütün investisiyaların, o cümlədən, xarici investisiyaların müdafiə olunmasına zəmanət verir. Bu zaman investorlar üçün (o cümlədən xarici) investisiyanın idarə olunmasına nail ola biləcək hüquq bərabərliyinin pozulması hallarını istisna edən, bərabər hüquqlu fəaliyyət şəraiti təmin edilir.

İnvestisiya siyasəti və onun elementləri. Qloballaşma və onun ilkin nəticələri belə göstərir ki, XXI əsrdə dünya təsərrüfat sisteminin dinamik inkişafında mühüm rol oynayacaq investisiya axınlarının dövlət və regionlararası idarəedilməsi mühüm rol oynayacaqdır.

İnvestisiyalar mühüm struktur əmələgətirmə vəzifəsini yerinə yetirir və görmək çətin deyildir ki, investisiya siyasəti iqtisadiyyatın perspektiv strukturunun formalaşmasında aparıcı rola malikdir.

Kapital qoyuluşlarının təmərküzləşməsi, müxtəlif maliyyələşdirmə mənbələrinin səfərbər edilərək daha əhəmiyyətli və təxirəsalınmaz regional problemlərin həllinə yönəldilməsi struktur – investisiya siyasətinin əsas elementlərindəndir.

Xarici investorlara münasibət çoxsaylı və müxtəlif səviyyəli amillərin təsiri altında formalaşır. Lakin dünyada hazırkı iqtisadi reallıq integrativ əlaqələrin xüsusilə kapital axını baxımından əlaqələrin intensivləşdirilməsinin əlverişliliyi haqqında ar-qumentlərə malikdir. Belə ki, xarici şirkətlərin iştirakı ölkəyə ən müasir texnologiyaları və müvafiq idarəetmə vərdişlərini gətirir. Bu, xarici bazara çıxmağı da asanlaşdırır, məşğulluğu artırır və yerli istehsalın inkişafına səbəb olur.

Müasir dünyada investisiya prosesi transmilli korporasiyaların iştirakı olmadan demək olar ki, baş vermir. Hazırda investisiya proseslərinin xüsusiyyətlərindən biri odur ki, istehsalat və kommersiya fəaliyyəti üçün sadəcə investisiyalar deyil, elmi-texniki innovasiya nailiyyətləri, ətraf mühitə zərər verməyən tullantısız texnologiyaları reallaşdıran investisiyalar tələb olunur. Təsadüfi deyildir ki, investisiya siyasəti elm və texnikanın ən mühüm nailiyyətlərinə əsaslanır. Məhz buna görə də investisiyaların cəlb edilməsi ümumi dövlət siyasətinin ən mühüm istiqamətlərindən biri sayılır.

Ölkəmizin iqtisadi təhlükəsizliyi və tərəqqisi xeyli dərəcədə neft sektoru ilə əlaqədardır və bu sahənin inkişafı böyük xarici investisiya qoyuluşları ilə təmin edilir. Neft sektorun-

da layihələrin reallaşdırılması üçün ayrılan böyük maliyyə qoyuluşları zəngin karbohidrogen resursları hasilatı hesabına ödəniləcəkdir. Təbii ki, bu sahə daha çox investisiyaları geri qaytarmaq imkanındadır. Lakin təbii sərvətlərin hesabına əlverişli investisiya siyasəti yeritmək iddiası həmişə özünü doğrultmur. Buna mane olan əhəmiyyətli amillər: investisiya bazarında kredit riskini aşağı salan qanunvericilik sistemində boşluqları, maliyyə vəsaiti kasadlığını və s. aid etmək olar.

İnvestisiya siyasəti investisiyaların təhlükəsizliyinə yönəldilir ki, bu təhlükəsizlik, investisiyaların investisiya bazarında baş verən proseslərdən asılı olmamasını və gəlirin sabitliyini nəzərdə tutur.

İnvestisiya risklərin idarə olunması, daha doğrusu, onların aşağı salınması tədbirləri kompleksinin həyata keçirilməsi investisiya siyasətinin mühüm elementidir. Keçid iqtisadiyyatı ölkələrində investisiya mühiti daha riskli olması ilə səciyyəvidir. Bununla belə, həmin ölkələrdə təbii sərvətlərin, iş qüvvəsinin ucuzluğu kimi amillər xarici investorları cəlb edir. Sırr deyildir ki, yerli qanunvericilikdəki boşluqlar hesabına manevrlərdən qazanmaq amili də bu qəbildəndir.

Neft sahəsində maliyyə qoyuluşu və layihələrin gerçəkləşdirilməsində risk ehtimalı çoxdur. İnkişaf etmiş ölkələrin investorları hər bir layihəni “risk – gəlir” nisbəti baxımından qiymətləndirilir və nisbət yalnız sonuncunun xeyrinə olduğu halda onu reallaşdırırlar.

İnvestisiya layihələrinin qiymətləndirilməsi meyarları nəzərdən keçirilərkən, təbii ki, riskin mahiyyətinə və təsnifatına xüsusi diqqət yetirilir. İnvestisiya prosesində problemin aktuallığını və miqyasını, riskin strukturu və mahiyyətini araşdırmaq zərurəti yaranır. Müxtəlif ölkələrdə risk indikatoru və şərtləri müxtəlifdir. Bu problemə differensial yanaşma zəruriliyindən xəbər verir. Nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlar riskin monitorinqi zamanı aşağıdakı təsnifata üstünlük verirlər: texniki, siyasi, iqtisadi və maliyyə riskləri. Bəzi mənbələrdə kommersiya riskləri də ayrıca qruplaşdırılır.

Texniki risk – mineral xammal bazası mövcudluğu halında konkret obyektə qoyuluşlar üçün səciyyəvi qəbul olunur. Ölkənin biznes mühitinin qiymətləndirilməsində siyasi sabitliyi səciyyələndirən siyasi risk anlayışı tətbiq edilir.

İnvestisiya proseslərində qarşıya çıxan maliyyə risklərinin minimallaşdırılması, investisiya siyasətində elmi əsaslandırılmış və reallığa adekvat müddələrin olmasını tələb edir. Keçid dövrü elementləri kimi bu halda maliyyə intizamının bütün maddələrinə ciddi riayət edilməsi, “centlmen sazişləri”nin istisna olunması və s. aid edilə bilər.

İqtisadi risk, məlum olduğu kimi qiymətlərin, inflyasiyanın, tələb və təklif nisbətinin və s. proqnozların əsasında hesablanır. İnvestisiya siyasətində həmin proqnozların metodikası və nəticələrində tənqidi yanaşma təmin edilməlidir.

Siyasi, iqtisadi və maliyyə risk göstəriciləri sosial-iqtisadi risk adını almışdır. Sosial – iqtisadi risk aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

- çox yüksək risk	0 – 49 ball
- orta yüksək risk	50 – 59,5 ball
- mötədil risk	60 – 60,9 ball
- aşağı risk	70 – 84,5 ball
- çox aşağı risk	85 – 100 ball.

Qeyri–neft sektoruna diqqəti artırmaq istiqamətində görülən tədbirlərə baxmayaraq AR-nın investisiya siyasətində energetika kompleksinin (xüsusilə neft – qaz bölməsinin) aparıcı mövqeyi qalmaqdadır. Yanacaq – energetika kompleksi siyasi təsirlərə daha çox məruz qalır. Odur ki, bu kompleksin inkişafı nəinki iqtisadi, həmçinin siyasi konsepsiyanın önəmli müddələrindən biri sayılır.

İnteqrasiya proseslərinin səmərəliliyi və intensivliyi tərəfdaşlara münasibətdə xoş məram və qarşılıqlı fayda güdməklə yanaşı, həmçinin əsaslandırılmış siyasət, o cümlədən investisiya siyasəti, mükəmməl hüquqi baza, əlverişli mühitin təşəkkülü üçün digər hazırlıq tədbirləri tələb edir. Məhz bu halda investisiya siyasətinin reallaşdırılacağını, xarici investisiyaların daha əlverişli şərtlərlə cəlb ediləcəyini gözləmək olar.

Təsadüfi deyildir ki, qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığa əsaslanan “açıq qapı” siyasətinin həyata keçirilməsi və xarici investorların hüquqlarının qorunması ilə bağlı qanunların və normativ aktların qəbul edilməsi iqtisadiyyata qoyulan xarici investisiyaların həcmi artırılmışdır. Lakin bu prosesdə görülən işlər kifayət səviyyədə deyildir. Vəsait qoyuluşunun ça-

tıxmaması üzündən köhnə yataqlarda hasilatın sabitləşməsi ilə bağlı iqtisadi məsələlərin həll edilməsində bir sıra çətinliklər mövcuddur.

Keçid dövründə investisiya siyasəti məşğulluq mexanizmi ilə bilavasitə əlaqədar olmalıdır. İşsizliyin, xüsusilə gizli işsizliyin yüksək ixtisaslı neftçi fəhlə və mütəxəssislər arasında arzuolunmaz səviyyəsi şəraitində xarici investisiyaların müvafiq imkanları tam gerçəkləşdirilmir.

İqtisadi siyasətin tərkib hissəsi kimi xarici investisiyaların cəlb edilməsi siyasəti daxili potensialı fəallaşdırmalıdır. Bazar münasibətlərinin təşəkkülünün müxtəlif mərhələlərində bu potensialın gerçəkləşməsinə yanaşma müxtəlif olsa da, ümumi metodoloji yanaşma elementləri də yox deyildir. Xarici investisiyaların cəlb olunması sahəsində iqtisadi siyasətin əsas istiqamətləri aşağıdakı təxirəsalınmaz vəzifələrin həll edilməsinin zəruriliyindən asılı olmalıdır:

- xarici investorlar üçün əsas hissəsi vergi rejiminin sabitliyi olan hüquqi və təşkilati şəraitin yaradılması;
- kommersiya risklərinin azaldılması hesabına ölkənin nüfuzunun yüksəldilməsi;
- potensial xarici investorların axtarılması və cəlb olunması üzrə təşkilatların funksiyalarının vahid dövlət orqanında toplanması və s.

Vergi rejiminin sabitliyini hüquqi və təşkilati şəraitin əsas tərkib hissəsi kimi, yalnız normal bazar mühitində, özü də ciddi qeyd şərtlərlə qəbul etmək olar. Ölkənin nüfuzlu kommersiya risklərinin səviyyəsindən daha çox, siyasi risklərin səviyyəsindən və səciyyəsiindən asılıdır. Bütün kommersiya əməliyyatları üçün dövlət zəmanəti və ona yaxın təminatı nəzərdə tutmaq isə keçid dövründə qeyri–real və azad iqtisadiyyat prinsiplərinə ziddir.

İnvestisiya siyasətində dövlətin üstünlük verəcəyi istiqamətlər aşağıdakılardır :

- xammalın daha dərinə emalı, aztullantılı və tullantısız texnologiyaların geniş tətbiqinə vəsait qoyuluşu;
- yüksək texnoloji məhsul istehsalında və müasir infrastrukturun inkişafında ölkənin rolunun artırılmasına investisiyaların cəlb edilməsi;
- xidmət sahələrinin kompleks inkişafının investisiyalaşdırılması və s.

Sözü gedən istiqamətlər milli iqtisadiyyatda həyata keçirilən islahatların səmərəliliyindən, o cümlədən dövlətin investisiya siyasətinin əsaslandırma səviyyəsindən və təminatından asılı olaraq reallaşdırılacaqdır.

Milli iqtisadiyyatda xarici kapitalın cəlb olunması sahəsində dövlətin investisiya siyasətində rolu aşağıdakı əsas prinsip və istiqamətlər üzrə reallaşdırılmalıdır:

- konkret layihə üçün xarici investisiyaların cəlb olunmasının daha səmərəli formalarının istifadə edilməsi;
- ölkədə xarici investisiyanın sığortalanması və müdafiə edilməsi;
- xarici investisiyalar üzrə girov əməliyyatının təşkili;
- xarici investitorlara investisiyalaşma şəraiti haqqında sorğu materiallarının çatdırılması, mövcud investisiya layihələri üzrə məlumat bankının formalaşması;
- xarici investisiyaların cəlb olunması üçün beynəlxalq konsorsiumlar və lizinq şirkətlərinin yaradılması;
- beynəlxalq maliyyə institutları və təşkilatları ilə investisiya əməkdaşlığının inkişafı;
- ölkədən daşınan kapitalın təhlükəsizlik və maneəsiz qaytarılmasını təmin edən əlverişli şəraitin yaradılması;
- ixracı artırmaq məqsədi ilə ölkədə azad iqtisadi zonaların yaradılması üzrə dövlət proqramının işlənməsi;
- gələcəkdə xarici investorların valyuta əməliyyatlarının yerinə yetirilməsinin norma və qaydalarının liberallaşdırılması;
- regionlara xarici investisiyaların axınını gücləndirmək məqsədilə regional investisiya proqramlarının, investisiya layihələrinin işlənilib hazırlanması;
- xarici banklarla əməkdaşlığı genişləndirmək, respublikanın bank sistemi, investisiya layihələri haqqında məlumatı beynəlxalq bank ictimaiyyətinə çatdırmaq, kredit xətlərinin açılmasına çalışmaq.

İnvestisiya portfelinin idarə edilməsi, bankların investisiya siyasətinin mühüm tərkib elementidir. Bununla yanaşı həmin siyasət adı altında, birbaşa və portfel investisiyalarının optimal nisbətini təmin edilməsi, mənfəətliliyin artırılması, risk və likvidlik səviyyələrinin saxlanılması ilə bağlı əməliyyatlarının reallaşdırılması istiqamətləri əhatə olunur.

Bankların investisiya siyasəti, iqtisadiyyatın idarə edilməsində onların rolunun artmasının müşahidə olunduğu indiki dövrdə həm makro, həm də mikroiqtisadi baxımdan əhəmiyyətlidir.

Milli iqtisadiyyatda xarici investisiyaların axının gücləndirilməsi və onların beynəlxalq standartlara müvafiq şəkildə qorunması üçün əlverişli şəraitin yaradılması ölkənin iqtisadi siyasətinin əsas istiqamətlərindəndir və strateji əhəmiyyətli bir istiqamət kimi diqqət mərkəzində olmalıdır. İntestisiya siyasətinin əsas elementlərindən biri elm tutumlu sahələrin inkişafının intensivləşdirilməsi, başqa sözlə, innovasiya-ların dəstəklənməsidir.

İntestisiya siyasətinin səmərəliliyi qarşı tərəfin, yəni investisiya yönəldən dövlət xarici maliyyə institutlarının məqsədlərindən bilavasitə asılıdır. İntestisiya siyasəti təbii ki, yığım normasına etnasız qala bilməz.

AR sənayesinin çoxsahəli olmasını nəzərə alaraq, burada struktur – investisiya siyasətinin aparıcı meyli, xammal – material resurslarının ən yeni texnika və texnologiya əsasında emal olunaraq, dünya standartlarına cavab verən yüksək keyfiyyətli, dünya bazarında rəqabətə tab gətirə bilən son hazır məhsul şəkilində ixrac potensialını artırmağa istiqamətləndirilməlidir.

Əlbəttə, belə yanaşma təbii ehtiyatlardan istifadənin səmərəliliyi problemini xüsusilə aktuallaşdırır. İntestisiya siyasəti həmin problemi həll etmək üçün ekoloji təmiz texnologiyaların tətbiqinə təkan verir.

Xarici investisiyaların milli iqtisadiyyatın inkişafında müsbət rolu xeyli dərəcədə investisiya siyasətinin sosial yönümündə təzahür edir. Xarici investisiyaların ölkəmizin təbii ehtiyatlarının istifadəsində iştirakının əsas istiqamətlərindən biri kimi əldə edilən mənfəətin əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə, xalqın ümumi sərvətlərinin ədalətli bölgüsünə yönəldilməsinin təmin edilməsi olduğu fikri ilə razılaşmamaq mümkün deyildir.

Fəsil 2. Dünya iqtisadiyyatında investisiya prosesləri

2.1. Kapitalın beynəlxalq hərəkəti

Dünya təsərrüfatının inkişafının müasir mərhələsində beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin əsas inkişaf amillərindən biri kimi kapital ixracı, onun beynəlxalq hərəkəti çıxış edir. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin beynəlxalq ticarət, elmi-texniki məhsullarla beynəlxalq mübadilə kimi formaları valyuta-maliyyə aspektləri ilə müşayiət olunur: ixrac-idxal əməliyyatlarının reallaşdırılması zamanı beynəlxalq hesablaşmalar həyata keçirilir və ya beynəlxalq kreditlər tələb edilir. İşçi qüvvəsinin beynəlxalq miqrasiyası zamanı isə əmək haqqı köçürmələri baş verir. Beləliklə, kapitalın beynəlxalq hərəkəti beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin həm inkişaf şərti, həm də bu inkişafın nəticəsidir [14].

Hazırda kapitalın beynəlxalq hərəkətinin həcmi və əhəmiyyəti elə bir səviyyəyə gəlib çatıb ki, bu prosesə beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin xüsusi bir forması kimi baxmaq olar. Kapital ixracının bütün formalarının müasir artım templəri əmtəə ixracının və ÜDM-nin artım templərini üstələyir. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının (İƏİT) mütəxəssislərinin qiymətləndirmələrinə görə, 1990-2000-ci illərdə xarici investisiyaların ixracının illik artım tempi orta hesabla 30% təşkil etdiyi halda, əmtəə və xidmət ixracının illik artım tempi 4,5%-ə bərabər olub [14].

Hər hansı bir prosesin, indiki halda isə kapitalın beynəlxalq hərəkətinin öyrənilməsi yalnız o halda mümkündür ki, həmin proses müasir dünya təsərrüfatında tez-tez təkrar olunan, tipik və xarakterik olan bir hadisə olsun. İqtisadi hadisəni xarakterizə etmək üçün ilk növbədə onun anlayışını müəyyən etmək, təkamül yoluna nəzər salmaq lazımdır. Yalnız bundan sonra onun xarakterik cəhətlərini müəyyən etmək, reallaşma xüsusiyyətlərini və formalarını ortaya çıxarmaq, müasir inkişaf tendensiyalarını öyrənmək mümkün olur [14].

“Kapitalın beynəlxalq hərəkəti” anlayışına bu prosesin təkamül yolundan çıxış etməklə nəzər salmaq. Kapitalın beynəlxalq hərəkətinin formalaşması və inkişafı beynəlxalq iqtisadi münasibətləri əmtəələrlə beynəlxalq ticarət, beynəlxalq əmək miqrasiyası kimi formalarından xeyli gec başlamışdır. Kapitalın ixracı imkanının yaranması üçün ilk növbədə kapitalın ölkə daxilində kifayət qədər əhəmiyyətli yığılmasına malik olmaq lazım idi. Bu cür imkan ka-

pitalın beynəlxalq hərəkətinin təkamülünün birinci mərhələsində meydana gəlmişdir. Bu mərhələ kapitalın ilkin yığılı prosesinin bitməsindən və kapital istehsal münasibətlərinin inkişafından sonra, XVII-XVIII əsrlərin astanasında başlamış və XIX əsrin sonlarına qədər davam etmişdir. Bu mərhələni “kapital ixracının yaranması mərhələsi” adlandırırlar. Bu zaman kapital ancaq bir istiqamətdə - metropoliyalardan müstəmləkələrə doğru hərəkət edir və məhdud, təsadüfi xarakter daşıyırdı [14].

Kapitalın beynəlxalq hərəkətinin təkamülünün ikinci mərhələsi öz başlanğıcını XIX əsrin sonlarından götürür və XX əsrin ortalarına qədər davam edir. Bu mərhələdə kapital ixracı həm sənayecə inkişaf etmiş ölkələr arasında, həm də sənayecə inkişaf etmiş ölkələrlə inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında baş vermişdir. Kapital ixracı tipik, təkrar olunan və xarakterik hadisəyə çevrilir ki, bu da qeyd olunan mərhələni “kapital ixracı mərhələsi” adlandırmağa imkan verir [14].

Beləliklə, kapital ixracı kapitalın bir hissəsinin ölkənin milli dövriyyəsinə çıxarılması və daha yüksək mənfəət əldə edilməsi məqsədilə onun əmtəə və ya pul formasında digər ölkənin istehsal prosesinə və dövriyyəsinə daxil edilməsidir.

Lakin, dünya təsərrüfatının müasir inkişaf mərhələsində təkə kapital ixracından danışmaq kifayət deyil. XX əsrin 50-60-cı illərindən etibarən indiyə qədər davam edən kapitalın beynəlxalq hərəkətinin təkamülünün üçüncü mərhələsi başlayır. Bu mərhələdə baş verən prosesləri “kapitalın beynəlxalq miqrasiyası” termini daha aydın əks etdirir ki, bunun da bir neçə səbəbi var [14].

Birincisi, kapital ixracını təkə sənayecə inkişaf etmiş ölkələr deyil, həm də bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələr həyata keçirirlər. Belə ki, 2002-ci ildə 162 milyard dollar həcmində xarici investisiya qoyulduğu halda, onlar özləri 43 milyard dollar məbləğində kapital ixrac ediblər.

İkincisi, ölkələr eyni zamanda həm kapital ixracatçısı, həm də idxalatçısı kimi çıxış edirlər. 2002-ci ildə Avropa Birliyi ölkələri ABŞ-a 694 milyard dollar, ABŞ isə Avropa Birliyi ölkələrinə 641 milyard dollar kapital qoyuluşu həyata keçirmişlər.

Üçüncüsü, kapital ixracı öz həcminə görə kapitalın əks hərəkətini (kreditə görə faizlər, sahibkar mənfəəti, səhmlərə görə dividendlər formasında) meydana gətirir [14].

Yuxarıda deyilənlərdən çıxış edərək, kapitalın beynəlxalq hərəkəti dünya təsərrüfatının müxtəlif ölkələri (onların sosial-iqtisadi inkişaf səviyyələrindən asılı olmayaraq) arasında kapital sahiblərinə əlavə gəlir gətirən kapitalın qarşılıqlı hərəkəti prosesidir [14].

Cədvəl 4

İnvestisiyanın regionlar üzrə həcmi və dinamikası, mlrd.doll. [76]

	2000	2005	2010	2016*
Bütün dünya	7263,1	10236,9	14359,0	23183,6
Artım dinamikası	-	41%	40%	61%
ÜDM-ilə müqayisədə	23%	22%	23%	26%
İEÖ	5709,2	7345,9	7712,3	11053,2
Artım dinamikası	-	29%	5%	43%
ÜDM-ilə müqayisədə	22%	21%	19%	21%
BRHÇC ölkələri	724,1	1562,1	4219,8	7958,7
Artım dinamikası	-	116%	170%	89%
ÜDM-ilə müqayisədə	27%	31%	37%	38%
MDB ölkələri	66,0	207,4	414,3	1116,9
Artım dinamikası	-	214%	100%	170%
ÜDM-ilə müqayisədə	19%	21%	21%	27%

* - proqnoz

Kapital istehsal amillərindən biridir. Kapital maddi ehtiyatların yaradılması üçün zəruri olan resursdur və özündə istehsal, pul və əmtəə formalarında vəsaitlərin bütün yığım ehtiyatını əks etdirir. Kapitalın beynəlxalq hərəkəti onun bir istehsal amili kimi beynəlxalq bölgüsünə əsaslanır. Kapitalın beynəlxalq bölgüsü özünü təkcə ölkələrin maddi yığım ehtiyatları ilə təmin olunmalarında olan fərqlilikdə deyil, həmçinin istehsalın tarixi ənənələri və təcrübəsində, əmtəə istehsalının və bazar mexanizmlərinin inkişaf səviyyələrində olan fərqlərdə göstərir. Kifayət qədər yığımın olması (pul formasında kapital) investisiya və istehsalın genişləndirilməsi üçün vacib şərtidir [14].

Kapitalın beynəlxalq hərəkətinin obyektiv əsası kimi ölkələrin iqtisadi inkişafında olan qeyri-bərabərlik çıxış edir ki, bu da praktikada özünü aşağıdakılarda göstərir [14]:

- bəzi ölkələrdə kapital yığımında çatışmazlıq olduğu halda, digər ölkələrdə kapital “artıqlığı” mövcud olur;

- dünya təsərrüfatının müxtəlif həlqələrində kapitala olan tələb və təklifin üst-üstə düşməməsi.

Burada “nisbi artıqlıq” termininin işlədilməsi təsadüfi deyil. Belə hesab edilir ki, iqtisadi cəhətdən istehsal sonsuz artım tendensiyasına malikdir və deməli, kapitala hər zaman tələb mövcud olmalıdır. Bununla yanaşı, kapital ixracı hətta onun ölkə daxilində çatışmazlığı hiss edilən zaman da həyata keçirilə bilər, çünki bazar iqtisadiyyatı şəraitində kapital qoyuluşu gözlənilən gəlir həcmindən birbaşa asılıdır [14].

Kapitalın beynəlxalq hərəkəti prosesinin inkişafına iki qrup amillər təsir edir. Onlar aşağıdakılardır [14]:

A. İqtisadi amillər:

- istehsalın inkişafı və iqtisadi artım templərinin dəstəklənməsi;
- həm dünya iqtisadiyyatında, həm də ayrı-ayrı ölkələrin iqtisadiyyatlarında elmi-texniki inqilabın təsiri və dünya xidmət bazarının inkişafı nəticəsində baş verən köklü struktur dəyişiklikləri;
- beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsi;
- dünya iqtisadiyyatının transmilliləşməsinin artımı;
- istehsalın beynəlmilləşməsinin artımı və inteqrasiya proseslərinin inkişafı;
- beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin bütün formalarının aktiv inkişafı.

B. Siyasi amillər:

- kapital ixracının (idxalının) liberallaşdırılması (xüsusi iqtisadi zonaların, offşor zonalarının yaradılması və s.);
- “üçüncü dünya” ölkələrində sənayeləşdirmə siyasətinin həyata keçirilməsi;
- iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi (dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsi, özəl sektorun, kiçik biznesin dəstəklənməsi);
- məşğulluq səviyyəsinin dəstəklənməsi siyasətinin reallaşdırılması.

Yuxarıda sayılan amillər kapitalın beynəlxalq hərəkətinin inkişafını makroiqtisadi səviyyədə müəyyən edir. Bununla yanaşı, iqtisadi subyektləri kapital ixracı və ya idxalını həyata keçirməyə sövq edən iqtisadi məqsəduyğunluq səbəbləri də mövcuddur. Kapital ixracını həyata keçirərkən subyektlər aşağıdakılardan çıxış edirlər [14]:

- əlavə gəlirin əldə edilməsi;
- digər subyektlər üzərində nəzarətin ələ keçirilməsi;
- əmtəə axınlarının qarşısına qoyulan proteksionist maneələrin aradan qaldırılması;
- istehsalın yeni satış bazarlarına yaxınlaşdırılması;
- yeni texnologiyaların əldə edilməsi (məsələn, səhm nəzarət paketinin əldə edilməsi ilə);
- xarici filialların yaradılması ilə istehsal sirlərinin qorunması;
- vergi ödəmələrinə qənaət edilməsi (xüsusilə müəssisələrin offşor zonalarda və xüsusi iqtisadi zonalarda yaradılması və ya qeydiyyatdan keçirilməsi zamanı);
- ətraf mühitin qorunmasına çəkilən xərclərin aşağı salınması.

Kapital idxalının iqtisadi məqsəduyğunluğu aşağıdakılardan ibarətdir [14]:

- yeni və köhnə istehsal texnologiyalarının inkişaf etdirilməsi inkarı;
- əlavə valyuta resurslarının cəlbi;
- elmi-texniki potensialın genişləndirilməsi;
- əlavə iş yerlərinin yaradılması.

Ölkənin kapitalın beynəlxalq hərəkətində iştirakı ümumilikdə bir sıra göstəricilərdə əks olunur. Mütləq göstəricilər kimi kapital ixracının həcmi, kapital idxalının həcmi, kapitalın ixrac-idxal saldosu, ölkədə xarici kapitallı müəssisələrin sayı, onlarda məşğul olanların sayı və s.-ni fərqləndirirlər. Saldodan çıxış edərək dünya ölkələri əsasən kapital ixrac edən ölkələr (Yaponiya, İsveçrə), əsasən kapital idxal edən ölkələr (ABŞ, Böyük Britaniya) və təxmini tarazlığa malik ölkələr (Almaniya, Fransa) kimi fərqləndirirlər [14].

Digər göstəricilər nisbi göstəricilər hesab edilir. Onlar kapitalın beynəlxalq hərəkətində qüvvələr düzülüşünü və ölkənin kapital ixracı-idxalından asılılığını daha real əks etdirirlər. Bu göstəricilər sırasına aşağıdakıları aid etmək olar (cədvəl 5).

Bunlardan başqa, xarici və ya qarışıq müəssisələrin milli istehsaldakı payını, kapital ixracının (idxalının) əvvəlki dövrə nisbətən artım sürətini, adambaşına düşən xarici investisiyanı göstərmək olar.

Kapitalın beynəlxalq hərəkəti ölkələrarası xarici iqtisadi və siyasi əlaqələrin güclənməsi ilə nəticələndiyi, ölkələrin xarici ticarət dövriyyəsinə artırdığı, iqtisadi inkişafı sürət-

ləndirdiyi və istehsalın həcmi artırdığı üçün dünya təsərrüfatının inkişafında mühüm rol oynayır. Kapital ixracı istehsal olunan əmtəələrin dünya bazarında rəqabət qabiliyyətinin artmasına, idxalatçı ölkələrin texniki potensialının yüksəlməsinə, ölkədə məşğulluğun artmasına gətirib çıxarır [14].

Cədvəl 5

Kapitalın beynəlxalq hərəkətinin nisbi göstəriciləri [14]

Göstərici	Məzmunu
Kapitalın idxalı əmsalı	Xarici kapitalın ölkənin ümumi daxili məhsuluna nisbəti
Kapitalın ixracı əmsalı	İxrac edilən kapitalın ÜDM-yə nisbəti
Ehtiyac əmsalı	Xarici kapitalın ölkədə kapital qoyuluşuna olan daxili ehtiyaclara nisbəti

Beynəlxalq ticarəti nəzərdən keçirərkən biz belə hesab edirdik ki, idxalın yeganə maliyyələşmə mənbəyi kimi ixrac çıxış edir və ölkə xaricdən nəyisə almaq üçün hökmən nəyisə xaricə satmalıdır. Real həyatda isə maliyyələşmənin digər, kifayət qədər əhəmiyyətli mənbəyi vardır – bu, xaricdən kapital axınıdır. Ölkə beynəlxalq borc ala və ya verə bilər, sahibkar kapitalı ixrac və idxal edə bilər. Bu baxımdan, İsveçrə iqtisadçısı Leon Valrasın formalaşdırdığı qayda xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Onun formulu hazırda istənilən ölkənin beynəlxalq ödəmə mövqeyinin təhlili üçün istifadə edilir [14].

Valras qaydasına görə, ölkənin idxalının dəyəri ixracın dəyərinin, aktivlərin xalis xarici satışının və onlar üzrə faizlərin cəminə bərabərdir [14]:

$$\dot{M} = X + NA + NR, \text{ burada:}$$

$\dot{M}$ – idxal,

X – ixrac,

NA – aktivlərin xalis satışdır (xaricələrə satılan və onlardan alınan aktivlərin dəyəri arasında olan fərq),

NR – faizlər üzrə xalis ödəmələrdir (qoyulan kapitalla görə xaricdən alınan və xaricələrə ödənilən faizlərin dəyəri arasında olan fərq).

Aktivlərin istənilən formada (mülkiyyət hüququ, qiymətli kağızlar, qızıl və s.) satışı ölkəyə kapital axını deməkdir. Faiz ödəmələri daha əvvəl alınmış kapitaldan istifadəyə görə haqqı əks etdirir.

Qaydadan çıxan əsas nəticə budur: əgər bazarlardan biri tarazlıqdan çıxmışsa onda ən azı bir dənə başqa tarazlıqda olmayan bazar mövcud olmalıdır ki, birinci bazardakı qeyri-tarazlıq kompensasiya edilə bilsin. Beləliklə, Valras qanununa görə, dünya ticarətindəki disbalans ən azı kapital hərəkəti ilə kompensasiya edilməlidir.

Valras qaydasına uyğun olaraq əmtəə və xidmətlərlə ticarətin balansı əks işarə ilə kapital hərəkətinin balansına bərabər olmalıdır. Əgər bu tarazlıq əldə edilmirsə qalıq səhvlər və nəzərə alınmamalarla izah edilir [14].

Beləliklə, yuxarıdakı formuldan aşağıdakı formulu almaq olar [14]:

$$\dot{M}-X-NR = NA.$$

Bu zaman aşağıdakıları nəzərə almaq lazımdır:

- Valras qaydası qeyri-bazar mühitində, yəni azad bazarın olmadığı iqtisadiyyatda işləmir. İnkişaf etmiş azad bazar olmadan tarazlığı təmin etmək mümkün deyildir.

- Valras qaydası keçid iqtisadiyyatı şəraitində işləmir, çünki bazar tarazlığını təmin edə biləcək inkişaf etmiş bazar infrastrukturunu mövcud deyildir. Bu cür iqtisadiyyatlarda obyektiv olaraq dövlət müdaxiləsinə ehtiyac duyulur. Lakin, bu müdaxilə maksimum dərəcədə ehtiyatlı, hesablanmış, əsaslı olmalıdır ki, praktikada da buna nadir hallarda rast gəlinir [14].

Kapitalın beynəlxalq hərəkəti bir sıra reallaşma formasına malikdir ki, onlar da praktikada bir sıra əlamətlərinə görə təsnifləşdirilir (cədvəl 6).

Öz mənbəyinə görə dünya bazarında hərəkətdə olan kapital əsasən rəsmi (dövlət) və özəl kapitalla bölünür.

Rəsmi (dövlət) kapital dedikdə, hökumətlərin, həmçinin hökumətlərarası təşkilatların qərarı ilə dövlət büdcəsinin vəsaitlərinin xaricə hərəkəti, ya da xaricdən gətirilməsidir. Kapital hərəkətinin bu kateqoriyasına bir ölkə tərəfindən digər ölkəyə hökumətlərarası saziş əsasında təqdim edilən bütün dövlət borcları, hədiyyələri (qrantlar), yardımlarıdır. Beynəlxalq hökumətlərarası təşkilatların öz üzvləri adından idarə etdikləri kapital da rəsmi kapital hesab edilir. Rəsmi kapitalın mənbəyi kimi dövlət büdcəsinin vəsaitləri, yəni vergiödəyici-

lərinin vəsaitləri çıxış edir. Buna görə də, bu cür kapitalın xaricə hərəkəti barədə qərar hökumət və qanunverici orqan tərəfindən birgə qəbul edilir [14].

Cədvəl 6

Kapitalın beynəlxalq hərəkətinin formaları [14]

Təsnifat əlaməti	Kapitalın beynəlxalq hərəkətinin formaları
Mülkiyyət forması	<ul style="list-style-type: none"> - özəl; - dövlət; - beynəlxalq (regional) valyuta-kredit və maliyyə təşkilatlarının; - qarışıq.
Müddət	<ul style="list-style-type: none"> - həddən artıq qısamüddətli (3 aya qədər); - qısamüddətli (1-1,5 ilə qədər); - ortamüddətli (1 ildən 5-7 ilə qədər); - uzunmüddətli (5 ildən 40-45 ilə qədər).
Təqdim olunma forması	<ul style="list-style-type: none"> - əmtəə; - pul; - qarışıq.
İstifadə edilmə məqsədi və xarakteri	<ul style="list-style-type: none"> - sahibkar (birbaşa və portfel investisiyaları); - borc.

Özəl (qeyri-dövlət) kapitalı dedikdə özəl (qeyri-dövlət) firmaların, bankların və digər qeyri-dövlət təşkilatların xaricə hərəkət edən və ya xaricdən gətirilən vəsaitləridir. Kapitalın hərəkətinin bu kateqoriyasına özəl firmalar tərəfindən xaricə kapital investisiyası, ticarət kreditlərinin verilməsi, banklararası kreditləşmə aiddir. Bu kapitalın mənbəyi kimi özəl firmaların dövlət büdcəsi ilə əlaqədar olmayan vəsaitləri çıxış edir. Firmaların onlara məxsus olan kapitalın beynəlxalq hərəkəti barədə qərar qəbul etməkdə nisbi azadlığa malik olmalarına baxmayaraq, hökumət adətən bu hərəkəti tənzimləmək və ona nəzarət etmək hüququnu özündə saxlayır [14].

İstifadə edilmə xarakterinə görə kapital sahibkar kapitalına və borc kapitalına bölünür.

Sahibkar kapitalı mənfəət əldə etmək məqsədilə birbaşa və ya dolaylı yolla istehsala yatırılan vəsaitdir. Sahibkar kapitalı kimi bir qayda olaraq özəl kapital istifadə edilir. Amma bəzən dövlət və ya dövlətə məxsus olan müəssisə də xaricdə vəsait qoyuluşunu həyata keçirir.

Borc kapitalı faiz əldə etmək məqsədilə borc verilən vəsaitdir. Beynəlxalq səviyyədə borc kapitalı kimi adətən dövlət mənbələrindən formalaşan rəsmi kapitaldan istifadə edilir.

Amma özəl mənbələr vasitəsilə həyata keçirilən beynəlxalq kreditləşmə də kifayət qədər əhəmiyyətli həcmə malikdir [14].

Müddətinə görə kapital aşağıdakılara bölünür [14]:

- ortamüddətli və uzunmüddətli kapital kapitalın bir ildən artıq müddətə qoyuluşudur. Birbaşa və portfel investisiyaları formasında bütün sahibkar kapitalı qoyuluşları, həmçinin dövlət kreditləri formasında borc kapitalı adətən uzunmüddətli olurlar.

- qısamüddətli kapital bir ildən az müddətə kapital qoyuluşudur. Adətən ticarət kreditləri formasında borc kapitalı qısamüddətə verilir.

Bu formalardan hər biri müəyyən əlamətə görə eyni bir kapital hərəkətini xarakterizə edə bilər. Məsələn, beynəlxalq praktikada dövlət kapitalı əsasən borc formasında, özəl və uzunmüddətli kapital isə sahibkar formasında ixrac edilir.

Dünya təsərrüfatında miqrasiya edən kapitalın $2/3$ özəl subyektlərə - korporasiyalara, transmilli şirkətlərə, banklara, sığorta, investisiya şirkətlərinə, pensiya fondlarına məxsus idi. Son onillikdə kapitalın beynəlxalq hərəkətində bankların payının azalması tendensiyası və eyni zamanda transmilli şirkətlərin kapitalının payının artımı meylli müşahidə edilməkdədir.

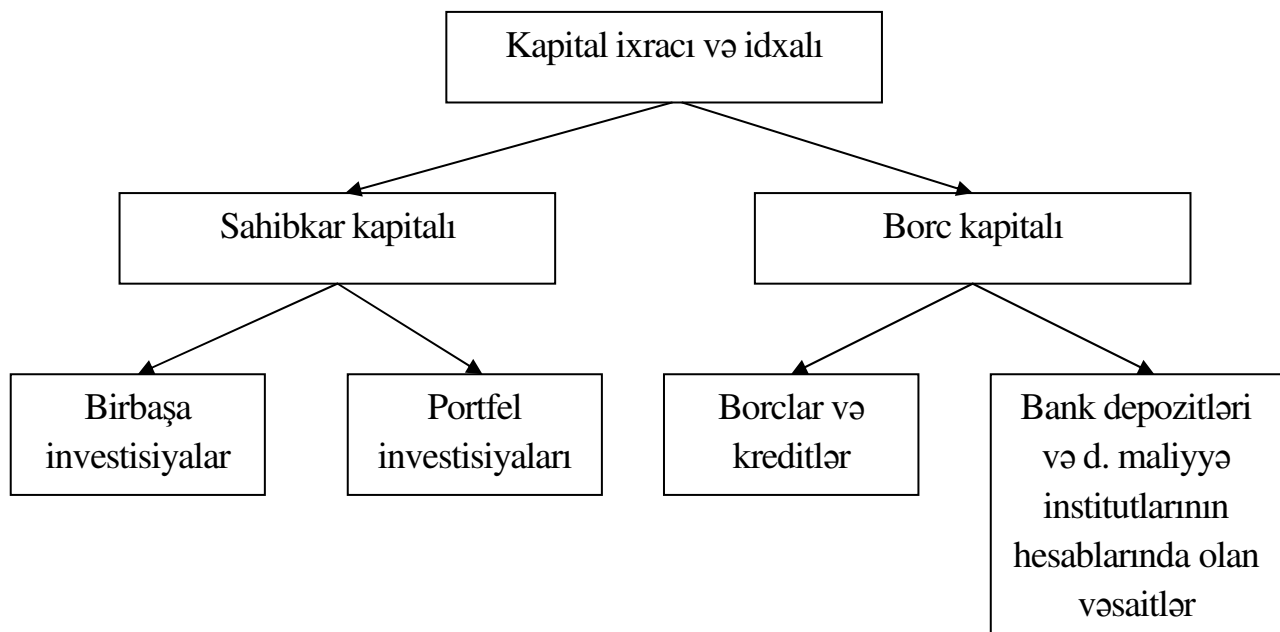
Sənayecə inkişaf etmiş ölkələr arasında miqrasiya edən kapitalın 80%-i özəl kapitaldır və onun həcmi getdikcə artır. Dünya təsərrüfatında hərəkət edən kapitalda dövlət kapitalının həcmi 20% həcmində qiymətləndirilir [14].

Beynəlxalq valyuta-kredit və maliyyə təşkilatlarının kapiatlı beynəlxalq miqrasiyasında payı 12% təşkil etmişdir. Kapital hərəkətinin məhz bu forması daha yüksək artım tempinə malikdir.

Kapitalın beynəlxalq hərəkətinin əsas formaları sahibkar və borc kapitalının ixracı və idxalıdır ki, onların da ayrıca olaraq nəzərdən keçirilməsi zəruridir.

Kapitalın sahibkar formasında hərəkəti üç əlamətin olmasını tələb edir [14]:

- xaricdə istehsal prosesinin təşkili və bu prosesdə iştirak;
- xarici kapital qoyuluşunun uzunmüddətli xarakter kəsb etməsi;
- digər dövlətin ərazisində ümumilikdə müəssisəyə və ya onun bur hissəsinə sahib olma hüququ.

Şəkil 10. Kapital hərəkətinin sahibkar və borc formalarının məzmunu [14]

Qeyd olunan xüsusiyyətlərin həyata keçirilmə dərəcəsindən və məqsədlərindən asılı olaraq sahibkar kapitalının hərəkətinin iki formasını – birbaşa xarici investisiyaları və portfel investisiyalarını fərqləndirirlər. Kapitalın beynəlxalq hərəkətinin təhlili üçün onun bu cür funksional bölgüsü daha mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Birbaşa xarici investisiyalar uzunmüddətli xarici kapital qoyuluşu olmaqla kapital ixracatçısı tərəfindən kapital idxalatçısı olan ölkənin ərazisində istehsalın təşkilinin və ya idarədilməsini nəzərdə tutur. Birbaşa xarici investisiyalar praktik olaraq özəl sahibkar kapitalının ixracı ilə əlaqədarıdır [14].

BVF, İƏİT və BMT-nin Milli Hesablar Sistemində uyğun olaraq birbaşa xarici investisiyaların tərkibinə aşağıdakılar daxil edilir [14]:

- şirkətlərin öz vəsaitlərini xarici ölkələrin iqtisadiyyatlarına yatırmaları;
- birbaşa investor tərəfindən xarici müəssisədə əldə edilmiş mənfəətin həmin müəssisəyə reinvestisiya edilməsi;
- baş firma və onun xarici müəssisələri arasında şirkətdaxili kapital köçürmələri.

Portfel investisiyaları kapitalın xarici müəssisələrin qiymətli kağızlarına qoyulması yolu ilə ixracıdır ki, bu da investora həmin müəssisələrin fəaliyyəti üzərində birbaşa nəzarəti həyata keçirməyə imkan vermir.

Sahibkar kapitalının formalarının xarakterik cəhətləri və fəqli xüsusiyyətləri cədvəl 7-də göstərilib.

Cədvəl 7

Birbaşa və portfel investisiyalarının xarakterik cəhətləri [14]

Əlamətlər	Birbaşa xarici investisiyalar	Portfel investisiyaları
İxracın əsas məqsədi	Xarici firma üzərində nəzarət	Yüksək mənfəətin əldə edilməsi
Məqsədin əldə edilməsi yolu	Xaricdə istehsalın təşkili və idarəedilməsi	Xarici qiymətli kağızların alınması
Məqsədin əldə edilməsi metodları	- xarici firmaya tam sahib olma; - nəzarət səhm zərfinin (şirkətin səhmdar kapitalının 25%-dən az olmayaraq) əldə edilməsi	Xarici firmanın səhmdar kapitalının 25%-dən az hissəsinin əldə edilməsi (inkışaf etmiş ölkələrdə 10%)
Maliyyələşmə mənbələri	Firmadaxili əlaqələr əsasında maliyyələşir	Əsasən milli şirkətlər və banklar tərəfindən təqdim edilir
Ölkə iqtisadiyyatına təsiri	Texnologiya mübadiləsini stimullaşdırır, investora daxili bazara çıxışını genişləndirir, öz təsirini daha çox mikroiqtsadi səviyyədə göstərir	Daxili bazarın inkışafını stimullaşdırır, güclü makroiqtisadi effekt yaradır
İnvestisiya qoyuluşu barədə qərarın verilməsi	Mikroiqtisadi amillərin qiymətləndirilməsindən asılıdır	Xarici amillərin (ixracatçı ölkədə maliyyə siyasəti, beynəlxalq kapital bazarında likvidliyin səviyyəsi) qiymətləndirilməsi ilə əlaqədardır
Gəlir forması	Sahibkarlıq mənfəəti, dividendlər	Dividendlər, faizlər

Kapital ixracının sahibkar formasını onun istehsal prosesi ilə birbaşa əlaqədə olması səbəbindən “ikinci iqtisadiyyat” adlandırırlar. Digər forma – borc kapitalının hərəkəti bu cür birbaşa əlaqəyə malik deyildir və yalnız dolaylı olaraq təkrar istehsal prosesini əks etdirir.

Kapitalın borc formasında hərəkəti dedikdə birbaşa xarici investisiyalar və portfel investisiyaları istisna olmaqla kapitalın yerdə qalan hərəkəti başa düşülür [14].

Kapitalın beynəlxalq hərəkətinin borc forması aşağıdakı əməliyyatlar vasitəsilə reallaşdırılır [14]:

- dövlət və borc kreditlərinin verilməsi;
- digər ölkələrin istiqrazlarının, qiymətli kağızlarının, veksellərinin, xarici şirkətlərin traktatlarının alınması;
- borclar üzrə ödəmələrin həyata keçirilməsi;
- banklararası depozitlər;
- rəsmi yardımlar və s.

Konkret bir ölkə tərəfindən tanınan kapitalın beynəlxalq hərəkəti formaları isə adətən həmin ölkənin investisiya və bank qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir.

Kapitalın beynəlxalq hərəkətinin funksional bölgüsü cədvəl 8-də verilmişdir.

Cədvəl 8

Kapitalın beynəlxalq hərəkətinin funksional bölgüsü [14]

Birbaşa investisiyalar	Xaricdə	Qarşılıqlı iqtisadi marağın yaranmasına gətirib çıxaran rezidentlər və qeyri-rezidentlər arasında kapital hərəkətidir
	Ölkə daxilində	
Portfel investisiyaları	Aktivlər	Qiymətli kağızların alqı-satqısı ilə əlaqədar olan kapital hərəkətidir
	Passivlər	
Digər investisiyalar	Aktivlər	Dövlətlərarası kreditlər və bank depozitləri ilə əlaqədar olan kapital hərəkətidir
	Passivlər	
Ehtiyat aktivləri	Monetar qızıl	Dövlət tərəfindən tədiyə balansının saldosunun örtülməsi üçün istifadə edilə bilən aktivlərlə əlaqədar olan kapital hərəkətidir
	Xüsusi iqtibas edilmə hüququ	
	BVF-də ehtiyat mövqeyi	
	Xarici valyuta	

Göründüyü kimi, hər bir kapital qrupu şərti olaraq ixrac (aktivlərin, investisiyaların xaricə hərəkəti) və idxal (ölkə daxilində passivlər, investisiyalar) altqrupuna bölünür.

Kapitalın beynəlxalq hərəkətinin miqyaslarını bütün ölkələrin konsolidasiya olunmuş tədiyə balans göstəriciləri əsasında müşahidə etmək olar (cədvəl 9).

Beynəlxalq Valyuta Fondunun qiymətləndirmələrinə görə, dünya üzrə kapital axınlarının təxminən 80%-i inkişaf etmiş ölkələrin, 20%-i isə inkişaf etməkdə olan ölkələrin pa-

yına düşür. Buna baxmayaraq, inkişaf etməkdə olan ölkələrin dünya kapital axınında payı ildən-ilə artmaqdadır [14].

Cədvəl 9

Kapitalın beynəlxalq hərəkətinin miqyasları, mlrd. dollarla [71]

		2002	2007	2010
Birbaşa investisiyalar	İdxal	745	2336	1402
	İxrac	- 662	- 2507	- 1414
Portfel investisiyaları	İdxal	1079	3636	2367
	İxrac	- 743	- 2521	- 1267
Maliyyə derivativləri	İdxal	- 215	- 572	- 1040
	İxrac	204	446	1152
Digər investisiyalar	İdxal	703	5832	1826
	İxrac	- 673	- 5712	- 2194
Cəmi	İdxal	2313	11231	4555
	İxrac	- 1838	- 10293	- 3723

Yuxarıda qeyd olunan formalardan başqa kapitalın dövlət və özəl kapitala bölgüsündə də dayanmaq lazımdır. İlk öncə qeyd edək ki, dövlətin xaricə rela kapital qoyuluşları barədə informasiyanı milli hesablar statistikasından əldə etmək heç də asan deyil. Buna əlavə olaraq, çox zaman dövlət şirkətlərinin həyata keçirdikləri investisiya qoyuluşları özəl investisiyalar kimi təsnif edilir [14].

Dövlət investisiyalarının inkişaf etməkdə olan ölkələrin, xüsusilə də onlardan daha zəif inkişaf etmişlərinin iqtisadiyyatlarında əhəmiyyətli rol oynadığı şübhə doğurmur. Dövlət kapitalını çox zaman rəsmi kapital qoyuluşları da adlandırırırlar. Bu zaman təkcə hökumətlər tərəfindən təqdim edilən borclar və kreditlər, maliyyə yardımları deyil, həmçinin beynəlxalq təşkilatlar üzrə analogi axınlar da nəzərə alınır.

Dövlət kapital ixracının əhəmiyyətli hissəsi (təxminən 90%-i) 1980-ci illərdə inkişaf etməkdə olan ölkələrə yönləndilsə də, o dövrdən etibarən onun coğrafiyası dəyişməyə başlayıb – onun 30%-i Şərqi Avropa və MDB ölkələrinə yönəldilir. İxracatçı dövlətlər özəl xarici investisiya və kreditlərin zəmanəti sistemini, özəl firmaların investisiya fəaliyyəti üçün əlverişli şərait yaradırlar. Dövlət kapitalının ixracının vacib funksiyalarından biri də budur. Bu cür dəstəklənmə əməliyyatlarının bir neçə növü mövcuddur [14]:

- qaytarılmayan doyasiyalar və subsidiyalar;
- inkişaf məqsədilə verilən dövlət uzunmüddətli kreditəri (25-40 il);
- dövlət kommersiya kreditləri;
- özəl ixrac kreditlərinin dövlət zəmanəti.

2.2. Dünya iqtisadiyyatında birbaşa xarici investisiyaların müasir meylləri

Birbaşa xarici investisiyalar kapitalın beynəlxalq hərəkəti formaları arasında xüsusi yer tutur. Əmtəə istehsalından dünya təsərrüfatı mərhələsinə keçiddə əmtəənin beynəlxalq hərəkəti ilə yanaşı, onun istehsal amilləri, ilk növbədə isə birbaşa investisiyalar formasında kapitalın hərəkəti meydana gəlmişdir.

Birbaşa xarici investisiyaların əsas əlamətlərindən biri ondan ibarətdir ki, onların əsasında müəssisələr arasında uzunmüddətli işgüzar əlaqələr yaranır, investor vəsaitini qoyduğu müəssisədə qərarların qəbul edilməsində əhəmiyyətli rol oynamağa başlayır.

Birbaşa xarici investisiyaların ixracı və idxalının səbəbləri kifayət qədər müxtəlifdir. Əsas səbəblər kimi kapitalı maksimum gəlir gətirəcək ölkədə yerləşdirməyə, vergi ödəmələrinin səviyyəsinin azaldılmasına və risqlərin diversifikasiyasına göstərilən səylər çıxış edir. BMT-nin iqtisadi qurumlarının rəhbərliyi altında keçirilən çoxsaylı tədqiqatlar göstərir ki, birbaşa investisiyaların ixracı və idxalının spesifik səbəbləri əhəmiyyətli dərəcədə üst-üstə düşür, lakin onların nisbi rolu müxtəlifdir [14].

Birbaşa investisiyaların ixracının səbəbləri kimi aşağıdakıları göstərmək olar [14]:

- Texnoloji liderlik. Şirkətin satış həcmində elmi tədqiqatlara çəkilən xərclər nə qədər yüksəkdirsə onun birbaşa xarici investisiyalarının həcmi bir o qədər çox olur. Və əksinə çəkilən xərclərin payı nə qədər aşağı olsa birbaşa investisiyaların həcmi də bir o qədər az olacaq. Xaricə birbaşa investisiya ixrac etməklə müəssisələr onlara məxsus olan və onların rəqabətli üstünlüyünü təmin edən texnologiya üzərində nəzarəti əldə saxlamağa çalışırlar.
- İşçi qüvvəsinin ixtisas səviyyəsində olan üstünlük. İxtisas səviyyəsi adətən işçilərin əməyinin ödənilməsinin orta səviyyəsi ilə ölçülür. Şirkətdə əməyin ödənilməsi səviyyəsi nə qədər yüksəkdirsə (aşağıdırsa), onun birbaşa investisiya ixracı bir o qədər çox (az) olacaq .

- Reklamda olan üstünlük. Bu üstünlük beynəlxalq marketinq üzrə toplanmış təcrübəni əks etdirir. Şirkətin satış həcmində reklama çəkilən xərclərin payı nə qədər yüksək (aşağı) olarsa, onun birbaşa investisiya ixracı bir o qədər çox (az) olar.

- Miqyas iqtisadiyyatı. Şirkətin daxili bazara yönəlmiş istehsal həcmi nə qədər çoxdursa (azdırsa), birbaşa investisiyaların ixrac həcmi də bir o qədər çox (az) olur. Şirkətlərin əksəriyyəti ölkə xaricinə investisiya qoymazdan əvvəl daxili bazar çərçivəsində masştab iqtisadiyyatının imkanlarından tam istifadə edirlər.

- Şirkətin ölçüsü. Şirkətin ölçüsü böyük olduqca birbaşa xarici investisiyaların da həcmi çox olur.

- İstehsalın təmərküzləşmə dərəcəsi. Şirkət çərçivəsində müəyyən əmtəə istehsalı üzrə təmərküzləşmə səviyyəsi yüksək olduqca şirkətin birbaşa xarici investisiyalarının həcmi də artır.

- Təbii resurslara çıxışla təmin edilmə. Şirkətin müəyyən təbii resursa ehtiyacı nə qədər çox (az) olarsa şirkətin bu resursun olduğu ölkəyə birbaşa investisiyası bir o qədər çox (az) olar.

- Digər səbəblər: istehlakçının bilavasitə yaxınlığında müəssisə yaradılması ilə əmtəənin istehlakçıya çatdırılması üçün çəkilən nəqliyyat xərclərinin aşağı salınması; ölkə ərazisində müəssisə yaradılması ilə ölkə tərəfindən tətbiq edilən idxal maneələrinin aradan qaldırılması.

Birbaşa investisiyaların idxalının səbəbləri kimi isə aşağıdakıları göstərmək olar [14]:

- Texnoloji liderlik. Şirkətin satış həcmində elmi tədqiqatlara çəkilən xərclər nə qədər yüksəkdirsə onun xaricdən birbaşa investisiyalar idxalı bir o qədər çox olur. Və əksinə çəkilən xərclərin payı nə qədər aşağı olsa birbaşa investisiyaların idxalı da bir o qədər az olacaq. Birbaşa investisiyalar adətən ən yeni xarici texnologiyalar idxalı ilə əlaqədardır.

- İşçi qüvvəsinin ixtisas səviyyəsi. Şirkətdə əməyin ödənilməsi səviyyəsi nə qədər yüksəkdirsə (aşağıdırsa), onun birbaşa investisiya idxalı bir o qədər çox (az) olacaq.

- Reklamda olan üstünlük. Şirkətin satış həcmində reklama çəkilən xərclərin payı nə qədər yüksək (aşağı) olarsa, onun birbaşa investisiya idxalı bir o qədər çox (az) olar.

- Miqyas iqtisadiyyatı. Şirkətin daxili bazara yönəlmiş istehsal həcmi nə qədər çoxdursa (azdırsa), adətən birbaşa investisiyaların idxal həcmi də bir o qədər az (çox) olur.
- Şirkətin ölçüsü. Şirkətin ölçüsü böyük olduqca birbaşa xarici investisiyaların idxal həcmi də çox olur.
- İstehsalın təmərküzləşmə dərəcəsi. Şirkət çərçivəsində müəyyən əmtəə istehsalı üzrə təmərküzləşmə səviyyəsi yüksək olduqca şirkətin birbaşa xarici investisiya idxalının həcmi azalır.
- Kapitala olan ehtiyac. Şirkətin kapitala olan ehtiyacı nə qədər böyük (kiçik) olursa, onun birbaşa investisiya idxalı bir o qədər çox (az) olar.
- Milli filialların sayı. Şirkət ölkə daxilində nə qədər çox (az) filiala malikdirsə, onun investisiya idxalı bir o qədər çoxdur (azdır).
- İstehsal xərcləri. Kapitalı qəbul edən ölkədə istehsal xərcləri nə qədər aşağıdırsa (yüksəkdirsə), onun investisiya idxalının həcmi bir o qədər çoxdur (azdır).
- Daxili əmtəə bazarının müdafiə səviyyəsi. Kapital idxalı əmtəə idxalının alternativini kimi çıxış etdiyindən ölkənin daxili əmtəə bazarının gömrük və digər müdafiə səviyyəsi nə qədər yüksəkdirsə (aşağıdırsa), birbaşa investisiya idxalı bir o qədər çoxdur (azdır).
- Bazarın ölçüsü. Ölkənin daxili bazarının ölçüsü böyüləndə investisiya idxalı da çox olur.
- Digər amillər: xarici birbaşa investisiyalar hesabına yaradılan sənayenin ixracyönümlülüyü; hökumətin iqtisadi inkişaf proqramlarının mövcudluğu.

Göründüyü kimi, birbaşa investisiyaların ixracını və idxalını müəyyən edən amillər bir çox hallarda üst-üstə düşür ki, bu da kəşifən investisiyalara gətirib çıxarır. Texnoloji liderlik, işçi qüvvəsinin ixtisas səviyyəsi, beynəlxalq marketinqdə yığılmış təcrübəni əks etdirən reklamda üstünlük və şirkətin ölçüsü eyni zamanda həm ixrac, həm də idxal amilləri kimi çıxış edirlər. Miqyaslı iqtisadiyyat, istehsalın təmərküzləşməsinin yüksək dərəcəsi və təbii resurslara olan ehtiyac birbaşa investisiyaların ancaq ixrac amilləridir. Kapitala olan ehtiyac, çoxsaylı milli filiallar, daha aşağı istehsal xərcləri, daxili bazarın yüksək müdafiə səviyyəsi və daxili bazarın böyük ölçüsü birbaşa xarici investisiyaların ancaq idxal səbəbləridir. Ümu-

milikdə isə birbaşa xarici investisiyaların yerləşdirilməsinin əsas motivi kimi satış bazarının genişlənməsini, ucuz resurslara çıxış imkanının yaranmasını, mülkiyyətin əldə edilməsini göstərmək olar.

Bazarın genişləndirilməsi məqsədilə birbaşa xarici investisiyaların həyata keçirilməsini aşağıdakılar şərtləndirir [14]:

- milli istehsal gücünün olmaması;
- əmtələrin nəqliyyat xərclərinin yüksək olması və bunun da onların ixracının qeyri-mənfəətli olmasına gətirib çıxarması;
- idxalatçı-ölkədə ticarət məhdudiyətləri;
- “miqyas effekti”ndən istifadəyə can atma;
- “müşərilərin arxasınca getmə” (avtomobil şinlərinin istehsalçıları avtomobil istehsalçılarının arxasınca hərəkət edirlər);
- “rəqiblərin arxasınca getmə”;
- yerli istehsalçıların məhsullarına üstünlük verən xarici alıcıların əldə edilməsi;
- müqayisəli xərclərdə gözlənilən dəyişikliklər və s.

Ucuz istehsal amilləri mənbələri əldə etmək baxımından birbaşa xarici investisiyaların həyata keçirilməsinə aşağıdakılar təkan verir [14]:

- xərclərin aşağı salınması məqsədilə istehsalın ölkələrarası rasionallaşdırılması;
- kapitalı qəbul edən ölkədə xarici investisiyaların dövlət tərəfindən stimullaşdırılması;
- kapitalı ixrac edən ölkənin özünü strateji resurslara təmin etməyi qarşısına məqsəd kimi qoyması.

Xaricdə mülkiyyətin əldə edilməsi və ya yeni tikintinin həyata keçirilməsi aşağıdakılarla izah edilir [14]:

- ayrı-ayrı resursların xarici müəssisəyə ötürülməsi çətinlikləri;
- tanınmış firmanın reputasiyasını, ticarət markasını öz mülkiyyətinə keçirmək imkanı (françayzing müəssisəsinin alınması zamanı);
- risqlərin, xərclərin aşağı salınması və s.

Çox zaman birbaşa xarici investisiyalar yuxarıda sadalanan səbəblərdən biri ilə əlaqəli surətdə deyil, həmin səbəblərin müəyyən “çəlgəngindən” istifadə etməklə izah edilir.

BMT-nin transmilli şirkətlər üzrə mərkəzi xarici ölkədə əmtəə və xidmət istehsalının təşkil edilməsi ilə birbaşa kapital qoyuluşlarının dörd əsas səbəbdən baş verdiyini göstərir [14]:

- birbaşa xarici investisiyalar ona görə həyata keçirilir ki, bir sıra əmtəə və xidmətlərin xarici ölkəyə idxalı müxtəlif məhdudiyətlər və ya əmtəələrin, xüsusilə də xidmətlərin özünəməxsus cəhətləri səbəbindən qeyri-mümkündür və ya çox çətinidir;
- əmtəə və xidmətlərin yerində istehsalı həmin xarici bazara xidmət göstərilməsi üçün daha ucuz və səmərəli üsuldur (məsələn, nəqliyyat xərclərinə qənaət etməklə);
- sahibkar kapitalını qəbul edən ölkə, əmtəə və xidmətlərin sonradan onların dünya bazarlarına (kapitalı ixrac edən ölkələrin bazarları da daxil olmaqla) çıxarılması şərti ilə istehsalı üçün daha ucuz yer kimi çıxış edir;
- bir sıra məhsullar, xüsusilə də texniki cəhətdən mürəkkəb olanlar üçün satışdan sonra xidmət, məsləhət və digər xidmətlər tələb edir ki, bu da istehsalçının bazarda olmasını zəruri edir; bu halda xarici ölkədə istehsalı təşkil etmək orada ancaq satış firmasını təşkil etməkdən daha faydalı olur.

Birbaşa xarici investisiyalar aşağıdakı əsas formalarda həyata keçirilir [14]:

- Xarici filialların və törəmə şirkətlərinin yaradılması yolu ilə. Bu, ənənəvi forma hesab edilir. Bu zaman filiallar tam olaraq ana şirkətə tabe olur, hüquqi şəxs hesab edilmirlər, özlərinin xüsusi balanslarına malik olmurlar və ana şirkətin balansından istifadə edirlər. Törəmə şirkətləri isə əksinə hüquqi şəxslər olurlar, öz öhdəliklərinə görə müstəqil şəkildə cavab verirlər, özlərinin xüsusi balansına malik olurlar və özləri firmanın inkişaf istiqamətlərini müəyyən edirlər.
- Firmaların beynəlxalq qovuşması və birləşməsi yolu ilə. Bu cür əməliyyatlar mülkiyyət hüququnu və qovuşan və birləşən firmaların milliliyini dəyişir.
- Strateji alyansların yaradılması yolu ilə. Bu cür alyanslar adətən elmtutumlu sahələrdə yaradılır və bir şirkətin digər şirkətin mülkiyyətində hansısa bir paya uzunmüddətli sahib olmasını nəzərdə tutmur. Müqavilə sazişləri bir və ya bir neçə fəaliyyətin (birgə lisenzi-

alaşdırma, elmi tədqiqatların həyata keçirilməsi, satış, idarəetmə və s.) həyata keçirilməsi üçün imzalanır. Strateji əməkdaşlıq informasiya texnologiyaları, əczaçılıq, avtomobilqayıрма kimi sahələri əhatə edir.

Birbaşa xarici investisiya ilə xarici ticarət arasında həm fərqli, həm də ümumi cəhətlər mövcuddur ki, onlar da beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin bu iki forması arasında qarşılıqlı əlaqəni və qarşılıqlı tamamlanmanı göstərir. Həm əmtəə ixracı, həm də birbaşa xarici investisiya ixracı firmalar tərəfindən xarici bazarlarda maksimum mənfəətin əldə edilməsinə yönəlib. Bu zaman birbaşa xarici investisiyalar təkcə maliyyə formasında deyil, həm də əmtəə formasında yatırıla bilər. Birbaşa investisiyaların köklü fərqi ondan ibarətdir ki, onların ölkə iqtisadiyyatlarına yatırılması zamanı investorun mülkiyyət hüququ qorunur və investor yatırılan vəsaitə görə dəfələrlə mənfəət əldə etmək imkanına malik olur. Əmtəə ixracı zamanı isə əksinə əmtəələrin satışı baş verir, yəni mülkiyyət hüququ satıcıdan alıcıya keçir və satıcı yalnız bir dəfə, satış zamanı mənfəət əldə edir [14].

Göstərilən fərqlərə baxmayaraq, xarici ticarət və birbaşa xarici investisiyalar bir-birlərini tamamlayan bir sıra cəhətlərə də malikdirlər. Onları aşağıdakı kimi müəyyən etmək olar [14]:

- Firma əmtəəni xaricə satmaq üçün iki üsuldən istifadə edə bilər. Bunlardan birincisi birbaşa ixrac, digəri isə birbaşa xarici investisiyanın həyata keçirilməsi ilə xaricdə istehsalın təşkil edilməsi (xarici filialın və ya qız şirkətinin və ya birgə müəssisənin yaradılması) və kapital ixrac edilən ölkənin daxili bazarında əmtəə satışının təşkil edilməsidir. Bundan əlavə, kapital dövlət ticarət maneələrini daha asan keçir və firmaya bu və ya digər ölkənin bazarında möhkəmlənməyə imkan verir.

- Xarici ticarət və birbaşa xarici investisiya ümumi hərəkətverici amillərə (idxalataçı ölkənin daxili bazarının həcmi, tərəfdaş-ölkələrin coğrafi yaxınlığı və s.) malikdirlər.

- Xarici ticarət və birbaşa xarici investisiyalar qarşılıqlı surətdə bir-birlərini stimullaşdırırlar. Belə ki, ilkin ixrac mümkün investisiyaları stimullaşdırır, investisiyalar isə öz növbəsində özləri ilə yerli müəssisələr və digər xarici filiallar tərəfindən istehsal edilməyən kapitaltutumlu və digər əmtəələr gətirirlər.

- Xarici investisiyalar kapitalı idxal edən ölkələrin yerli müəssisələri, həm də bu ölkələrdə yerləşən xarici filiallar və qız şirkətləri tərəfindən ixracı stimullaşdırır.

- Hökumətin ticarətə münasibətdə həyata keçirdiyi siyasət birbaşa investisiyaların axınına güclü təsir göstərir. Belə ki, ticarət siyasətinin liberallaşdırılması investisiya sahəsində liberallaşdırmanın həyata keçirilməsi ilə nəticələnir. Bu cür “ikiqat” effekt dünya üzrə birbaşa xarici investisiya axınlarının güclənməsinə səbəb olur.

Çoxsaylı tədqiqatlar göstərir ki, investisiyanın həm ixracı, həm də idxalı əmtəə ixracını stimullaşdırır. Ölkədən investisiya axını əmtəə idxalına dəstək verir. Ölkəyə investisiya axını isə idxalın həcmnin azalmasına cüzi təsir göstərir [14].

Birbaşa xarici investisiyaların və xarici ticarəti aparıcı subyektləri kimi transmilli şirkətlər çıxış edirlər. Transmilli şirkətlər filiallarının potensial zərərlərini tam örtmək qabiliyyətinə malikdirlər. Əgər filialların əməliyyatları qeyri-rentabellidirsə, onda gəlirlər repatriasiya edilir və deməli, kapital qoyuluşları əldə edilmiş mənfəət hesabına özünü doğruldur .

Dünya təcrübəsi göstərir ki, kapitalı idxal edən ölkə üçün birbaşa xarici investisiyalar digər beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlıq formalarına nisbətən bir sıra potensial üstünlüklərə malikdir [14]:

- birincisi, onlar əmtəə və xidmət istehsalına kapital qoyuluşunun sabit mənbəyi kimi çıxış edirlər, texniki yardım, nou-hau, idarəetmənin və marketinqin qabaqcıl metodlarının transfertlərini təmin edirlər.

- ikincisi, xarici investisiyalar xarici borclardan və kreditlərdən fərqli olaraq ölkənin xarici borcuna əlavə yük olmur, əksinə onun ödənilməsi üçün vəsaitlərin əldə edilməsinə şərait yaradır.

- üçüncüsü, birbaşa xarici investisiyalar milli iqtisadiyyatın dünya iqtisadiyyatına daha səmərəli inteqrasiyasına (xarici əlaqələrin artması, müxtəlif çeşidli istehsal və elmi-texniki əməkdaşlıq vasitəsi ilə) imkan verir, ixrac diversifikasiyasına şərait yaradır.

Birbaşa xarici investisiyaların ölkə iqtisadiyyatına müsbət təsirini aşağıdakı istiqamətlər üzrə qruplaşdırmaq olar [14]:

- transmilli şirkətlərin törəmə şirkətlərinin və filiallarının yaradılması iqtisadiyyata kapital qoyuluşlarının artımına səbəb olur ki, bu da əmək məhsuldarlığının artımı və məşğulluq səviyyəsinin yüksəlməsi ilə nəticələnir.

- birbaşa xarici investisiyalar texnologiyaların, idarəetmə və marketinq bacarıqlarının ötürülməsinə şərait yaradır.

- birbaşa investisiyalar ixrac bazarlarına çıxışı genişləndirir, belə ki, transmilli şirkətlərdən digər dövlətlərin daxili bazarlarına əmtəə ixracı kanalı kimi aktiv surətdə istifadə edilir.

Birbaşa xarici investisiyaların mənfi effektləri kimi aşağıdakıları göstərmək olar [14]:

- yerli şirkətlər tərəfindən milli istehsal və milli inkişaf strategiyasının seçimi üzərində nəzarətin itirilməsi. İstehsalın müəyyən sahələri üzrə nəzarət faktiki olaraq xaricilərin əlinə keçir ki, bu da inkişaf strategiyasının müəyyən edilməsinə öz təsirini göstərir.

- birbaşa xarici investisiyalar milli şirkətləri qeyri ədalətli rəqabət əsasında daxili bazardan çıxara bilər.

- birbaşa xarici investisiyalar, əgər filialların istehsalı iri həcmli idxal tələb edərsə, kapitalı idxal edən ölkənin tədiyə balansına mənfi təsir göstərə bilər. Bu zaman istehsal xarici bazara deyil, daxili bazara daha çox istiqamətləndiyi halda mənfi effekt daha güclü olacaq.

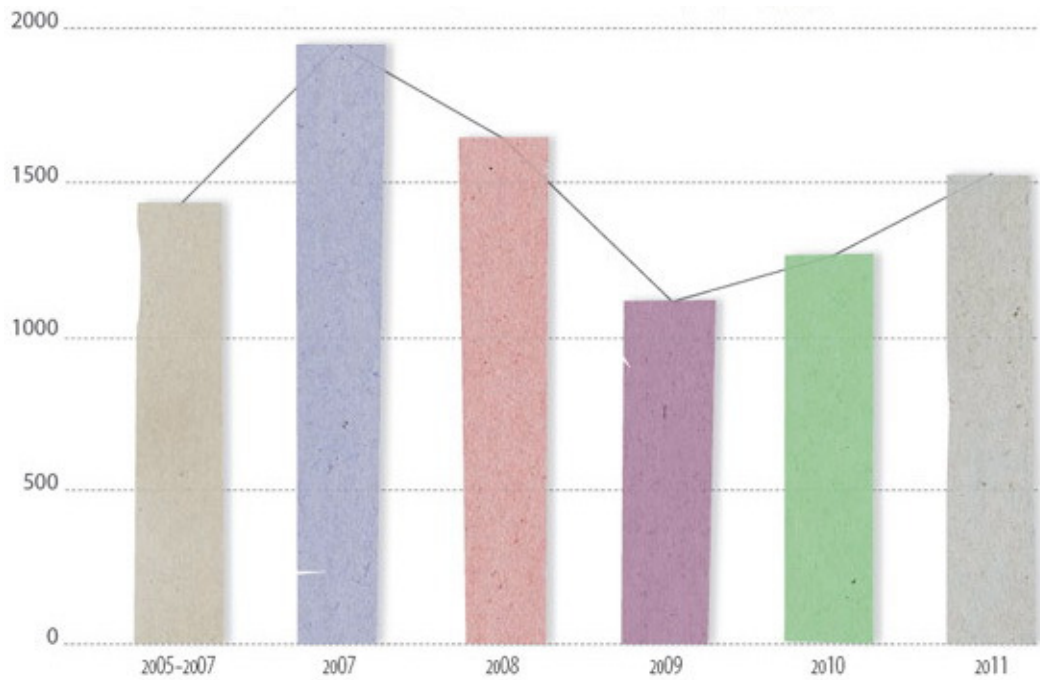
- uzunmüddətli perspektivdə birbaşa xarici investisiyaların dəyəri bahalaşa bilər. Belə ki, kapital qoyuluşları nə qədər uzunmüddətlidirsə repatriasiya edilən gəlirlərin və “royalti”nin məbləği bir o qədər çox olacaq. “İnvestisiyanın qocalması” baş verə bilər, yəni elə bir an yetişə bilər ki, ölkədən çıxarılan gəlir ölkə iqtisadiyyatına yatırılan birbaşa investisiyaların həcmindən çox ola bilər.

UNCTAD-ın ekspertlərinin qiymətləndirmələrinə görə, birbaşa xarici investisiyaların məcmu həcmi 2010-cu ilin yekununa görə, 1,3 trilyon dollar təşkil etmişdir. Halbuki, bi göstərici 1982-ci ildə 802 milyard dollardan, 1990-cı ildə isə 1,9 trilyon dollara, 2002-ci ilin yekununa görə, 7,2 trilyon dollara qədər artmışdır [61].

Yuxarıda qeyd olunan əlverişsiz amillər sırasına aşağıdakıları da aid etmək olar [14]:

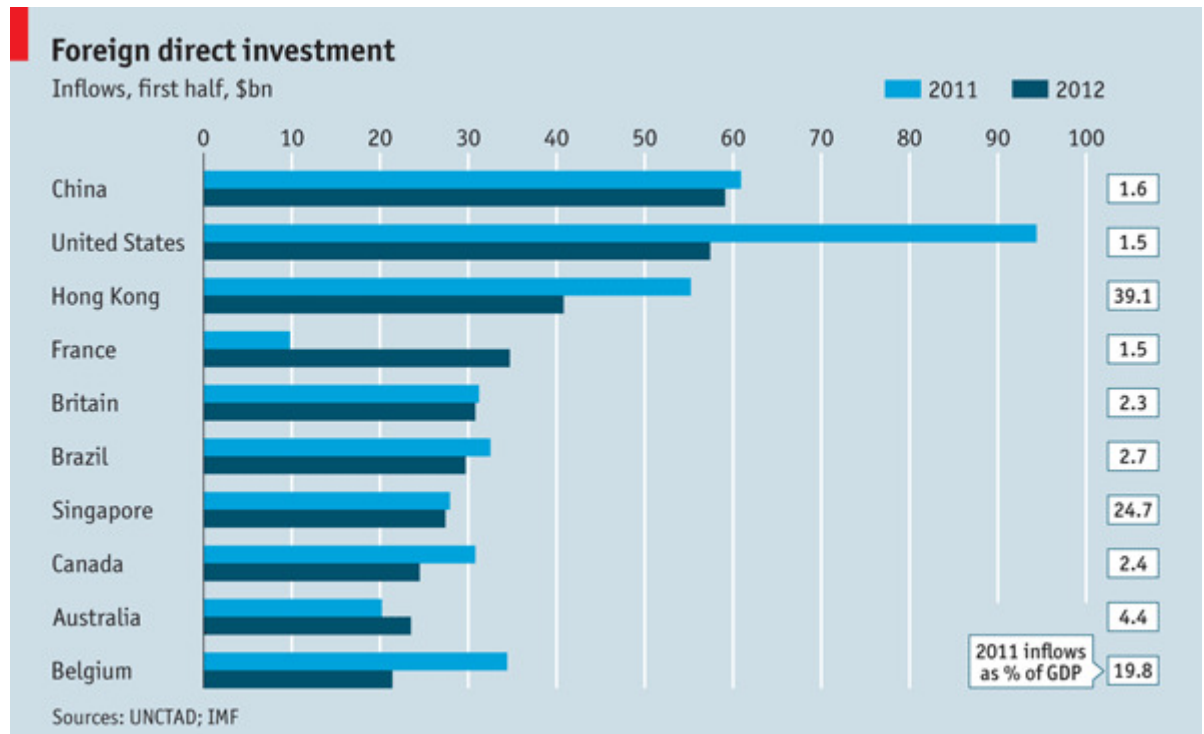
- bir sıra dünya ölkələrində iqtisadi böhranların davam etməsi;
- Asiya və Latın Amerikasına ölkələrində maliyyə bazarlarının qeyri-sabitliyi;
- banklar tərəfindən verilən kreditlərin sayının və həcmının aşağı düşməsi;
- dünya ticarətinin artım tempinin zəifləməsi;

- özəlləşdirmə proseslərinin zəifləməsi.

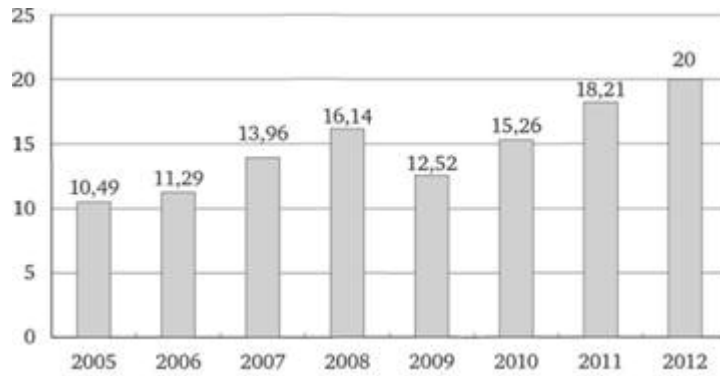

Şəkil 11. Birbaşa xarici investisiyaların dinamikası [78;79]

Birbaşa xarici investisiyaların əsas ölkələr üzrə bölgüsü şəkil 12-də verilmişdir.

Şəkil 12. Birbaşa xarici investisiyaların əsas ölkələr üzrə bölgüsü [76;78]

Şəkil 13. Dünya əmtəə ixracı, 2005-2012-ci illər, trln. doll. [69, s. 2; 70, s. 2]

Yuxarıda deyilənlərdən göründüyü kimi, kapitalın beynəlxalq hərəkəti prosesi kifayət qədər dinamikdir və hazırda o bir sıra yeni xüsusiyyətlər əldə etmişdir. Sahibkar kapitalının miqrasiyasının müasir tendensiyalarına aşağıdakıları aid etmək olar.

Kapital ixracının dinamikası müxtəlif illərdə fərqli olsa da, bir qayda olaraq əmtəə və xidmət ixracının dinamikasını, dünya ÜDM-nin artım tempini əhəmiyyətli dərəcədə üstələyir [14].

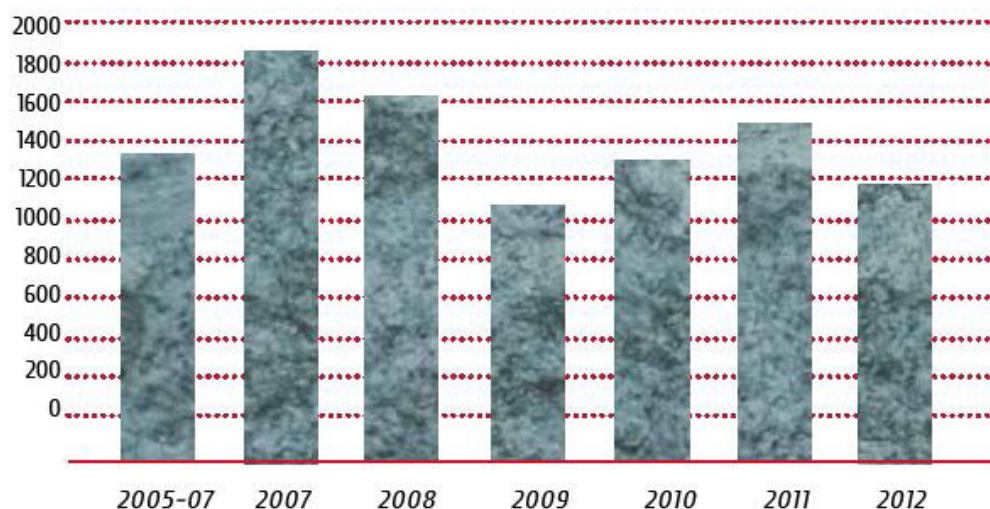
Firmaların beynəlmiləl birləşmələrinin və alınmalarının sayı artır. Qovuşma və birləşməni müşayiət edən kapital qoyuluşlarının həcmi 2002-ci ildə \$370 mlrd. bərabər olmuşdur ki, bu da birbaşa xarici investisiyaların 57%-nə bərabərdir [14].

BMT-nin göstəricilərinə görə, transmilli şirkətlərin sayı 1970-ci ildə 7000, 2002-ci ilin axırına 64 minə bərabər idisə, 2014-cü ilin əvvəlinə onların sayı 82 mindir, onların filiallarının sayı 810 minə çatmış, illik dövriyyəsi isə \$30 trln. təşkil etmişdir [78]. Transmilli şirkətlərin məcmu xarici investisiyaları 2002-ci ilin sonuna \$7 trln. dollar səviyyəsində qiymətləndirilir [14].

Xarici investisiyaların sahəvi strukturunda dəyişiklik baş verir. İnvestisiyalar emaledici sənaye və ticarətdən elmtutumlu sahələrə və xidmət sferasına yönəlir.

Xarici investisiyaların beynəlxalq tənzimlənməsi sistemi yaradılır. İƏİT ölkələri hələ 1976-cı ildə “Beynəlxalq kapital qoyuluşları və çoxmilli müəssisələr barədə Bəyannamə” qəbul etmişlər. Bu bəyannamə ilə xarici investorlara yerli istehsalçılara təqdim edilən şəraitdən fərqli olmayan şərait yaratmaq tövsiyə edilir. Dünya Bankı Qrupu “Xarici birbaşa investisiyalar üçün rejim üzrə Tövsiyələr” hazırlamışdır. Bu tövsiyələrə görə, istər yerli, istərsə də xarici investorlar üçün eyni rejimin yaradılması azad rəqabət şəraitində əlverişli

investisiya iqliminin başlıca şərtidir. BMT tərəfindən həmçinin “Transmilli şirkətlərin beynəlxalq davranış Kodeksi” qəbul edilmişdir [14].

Şəkil 14. Dünya birbaşa investisiyaların dinamikası, mlrd. doll. [50]

Cədvəl 10

Ən böyük transmilli şirkətlərin reytingi (2014-cü ilin əvvəlinə) [75]

	TMŞ	Ölkə	Dövriyyə (mlrd.\$)	Mənfəət (mlrd.\$)	Aktivlər (mlrd.\$)	Kapitalizasiya (mlrd.\$)
1	ICBC	China	148,7	42,7	3 124,9	215,6
2	China Construction Bank	China	121,3	34,2	2 449,5	174,4
3	Agricultural Bank of China	China	136,4	27,0	2 405,4	141,1
4	JPMorgan Chase	United States	105,7	17,3	2 435,3	229,7
5	Berkshire Hathaway	United States	178,8	19,5	493,4	309,1
6	Exxon Mobil	United States	394,0	32,6	346,8	422,3
7	General Electric	United States	143,3	14,8	656,6	259,6
8	Wells Fargo	United States	88,7	21,9	1 543,0	261,4
9	Bank of China	China	105,1	25,5	2 291,8	124,2
10	Petro China	China	328,5	21,1	386,9	202,0

Xarici investisiyaların coğrafi istiqamətlərində dəyişikliklər baş verir [14]:

- sahibkar kapitalının sənayecə inkişaf etmiş ölkələr, xüsusilə “triada” (ABŞ, Qərbi Avropa, Yaponiya) ölkələri arasında miqrasiyası üstünlük təşkil edir. Kapitalın əsas ixra-

catçıları kimi ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa, Almaniya, Yaponiya, Niderland, İsveçrə çıxış edir. Lakin, sənayecə inkişaf etmiş ölkələr eyni zamanda əsas kapital idxalatçılarıdır;

- sahibkar kapitalının inkişaf etməkdə olan ölkələrə, xüsusilə də yüksək iqtisadi artım tempinə malik Cənub Şərqi Asiya və Latin Amerikası ölkələrinə ixracı artır;
- inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında xarici investisiyaların həcmi artır;
- keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə xarici investisiyaların artımı müşahidə edilir.

Fəsil 3. Qloballaşan dünya iqtisadiyyatındakı investisiya proseslərin yeni xüsusiyyətləri

3.1 Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdəki qloballaşmanın dünya investisiya proseslərinə təsiri

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin qloballaşması beynəlxalq rəqabətin forma və istiqamətlərinin, texnoloji, əmək, intellektual, təbii və investisiya resurslarına sahib olmaq uğrundakı mübarizənin metodlarının inkişafına və diversifikasiyasına səbəb olur. Xidmətlərin, elm və yüksək texnologiya tutumlu məhsulların üstünlük təşkil etdiyi müasir iqtisadiyyatın optimal strukturunun təmin edilməsi məsələsi ön plana çıxır. Qloballaşma şəraitində o ölkələrə udur ki, onlar beynəlxalq elmi-texniki və informasiya mübadiləsində fəal iştirak edir, inkişaf etmiş infrastruktura, keyfiyyətli işçi qüvvəsinə malikdir. Bunun özü isə ölkənin kapital bolluğuna malik olması və kapitalın sərbəst hərəkət etməsi ilə təmin olunur.

Qloballaşmanı elektronika, kompüter texnikası, telekommunikasiyalar və rabitə sahələrindəki inqilabi dəyişikliklər vasitəsilə bütün dünyanı əhatə edən, vahid iqtisadi, maliyyə, informasiya, intellektual və humanitar məkanın formalaşması kimi səciyyələndirən tədqiqatçılar [63] bu prosesin aparıcı iştirakçıları qismində TMSŞ və TMB-rı, BVF, ÜTT, Dünya bankı kimi global qurumları və qloballaşmaya əhəmiyyətli təsir göstərmək imkanına malik dövlətləri görür.

Bununla yanaşı, kapitalın beynəlxalq hərəkəti və deməli maliyyə qloballaşması da qloballaşma prosesində nəzərəçarpan rol oynayır. Kapitalın beynəlxalq hərəkəti həms donor

ölkələrin, həm də qəbul edən ölkələrin iqtisadi inkişafına xidmət edir. Deməli maliyyə qloballaşması dünya iqtisadiyyatının qloballaşması prosesinin vacib tərkib hissəsidir.

Əvvəlki fəsilərdə deyildiyi kimi, qloballaşmanın mərhələlərinə İEÖ, İEOÖ və keçid iqtisadiyyatlı ölkələr arasındakı bərabərsizliyin də təsiri var. Bunu Teyl əmsalı vasitəsilə ölçmək olar. Teyl əmsalı informasiya nəzəriyyəsinə söykənən bərabərsizlik əmsalıdır. Ölkələrin adam başına düşən gəlir göstəricisi eyni olduqda, bu əmsal 0 bərabərdir. Teyl əmsalı dünya ölkələri qruplarının gəlirlərdəki bərabərsizliyin cari səviyyəsinin formalaşmasındakı payını müəyyən etməyə imkan verir (cədvəl 12).

Dünya iqtisadiyyatının qloballaşması məhz beynəlxalq maliyyə sahəsində daha qabarıq təzahür edir. Maliyyə qloballaşması özünü kapitalın dinamkiasının keyfiyyətə yeni səviyyəyə çıxmasında göstərir. Maliyyə qloballaşmasının hərəkətverici qüvvəsi isə məhz kapitalın beynəlxalq hərəkətidir. Bu səbəbdən maliyyə qloballaşması dünya iqtisadiyyatının fəaliyyəti haqqında artıq ehkama çevrilmiş nəzəri müddəaların və əməli biliklərin məhz kapitalın beynəlxalq hərəkətinin investisiya forması baxımından yenidən mənalandırılmasını aktual məsələyə çevirir. Qloballaşma dünya inkişafındakı ənənəvi ziddiyyətlərin kəskinləşməsinə, yenilərin yaranmasına gətirib çıxarır. Onların arasında kapitalın investisiya şəklində qeyri-bərabər bölgüsünə söykənən problemlər də var.

Cədvəl 12

Teyl metodu ilə beynəlxalq bərabərsizlik göstəriciləri (bütün ölkələr, 1970-2007-ci illər) [63]

	Teyl əmsalı			Gəlirlərdəki bərabərsizliyin formalaşmasındakı pay		
	1970	1990	2007	1970	1990	2007
Regionlararası	0,1396	0,4534	0,5627	50	73	70
Regionlardaxili	0,1398	0,1656	0,2473	50	27	30
Ümumi səviyyə	0,2794	0,619	0,81	100	100	100

Son illərdə beynəlxalq investisiyaların hərəkətində bir sıra problemlə meyllər üzə çıxmışdır. Əvvəla, xarici investisiyaların bölgü və həvəsləndirmə funksiyaları güclənmişdir. Buna səbəb beynəlxalq kapital yerdəyişmələrinin əhəmiyyətli artması olmuş, həmçinin bir-

başına xarici investisiyaların ölkələr və regionlar arasında bölgüsündəki məqamlardır. Belə ki, siyasi sabitlik, liberal iqtisadiyyat, əhəlinin nisbətən yüksək alıcılıq qabiliyyəti və böyük ÜDM kimi amillərin təsiri ilə inkişaf etmiş ölkələr cəlb etdikləri xarici investisiyalar göstəricisinə görə əhəmiyyətli üstünlüyə malikdir. Xarici investisiyaların həvəsləndirmə funksiyasının güclənməsi özünü onda göstərir ki, beynəlxalq kapital elmi-texniki tərəqqi, işçi qüvvəsinin səviyyəsi kimi istehsal amillərinin hesabına məhsul istehsalının kiçik məsrəflərlə təmin edildiyi sahələr axır. Deməli, xarici investisiyaların həvəsləndirmə funksiyası beynəlxalq əmək bölgüsünün bütövlükdə və onun tərkib hissələri olan istehsalın beynəlxalq kooperasiyasının və ixtisaslaşmasının dərinləşməsinə aparır ki, bu da ucuz və keyfiyyətli məhsul və xidmətlərin istehsalının təşkil edilməsini və genişləndirilməsini həvəsləndirir, dünya ÜDM artmasına səbəb olur. Nəticə etibarilə, birbaşa xarici investisiyaların sahə strukturu həm İEO-də, həm İEOÖ-də dəyişmişdir. Artıq 2007-ci ildə dünya birbaşa xarici investisiyaların $\frac{3}{4}$ hissəsi xidmət sahəsinin payına düşmüşdür, halbuki, 1980-ci ildə bu göstərici 40% təşkil edirdi. 1990-2007-ci illərdə İEOÖ-rin məcmu investisiyalarında sənaye müəssisələrinin payı 25%-dən 37%-ə yüksəlmişdir. Həmin illərə İEOÖ-rin dünya birbaşa xarici investisiyalardakı xüsusi çəkisi $\frac{1}{5}$ -dən $\frac{1}{3}$ qədər qalxmışdır. Beləliklə, xarici investisiyaların bölgü və həvəsləndirmə funksiyaları dünya iqtisadiyyatının müasir maliyyə qloballaşması prosesini daha dəqiq əks edir [78].

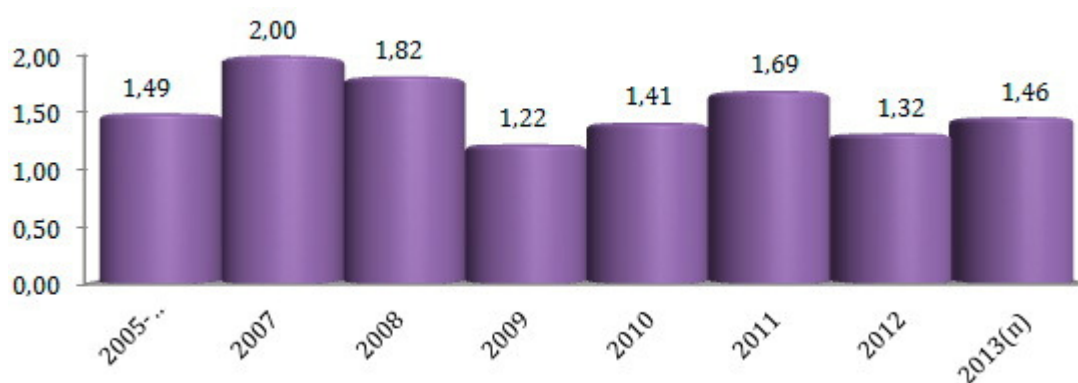
Özəl xarici investisiyaların xüsusi çəkisinin əhəmiyyətli dərəcədə artması 1980-ci illərdən etibarən ardıcıl olaraq aparılan iqtisadi liberallaşma və dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsi ilə şərtlənmişdir. İEOÖ-də özəl xarici investisiyaların artması ilə bərabər dövlət mülkiyyətində olan müəssisələrin, həmçinin milli rifah fondlarından edilən investisiyaların hesabına dövlət xarici investisiyaların da artması müşahidə olunurdu. Məsələn son 20 ildə milli rifah fondlarından edilmiş \$39 mlrd. birbaşa xarici investisiyaların \$31 mlrd.-ı məhz 2005-2007-ci illərin payına düşmüşdür. Dünya iqtisadiyyatındakı böhran hallarının güclənməsi dövlət xarici investisiyaların daha da artmasına təkan verdi [78].

UNCTAD-ın qiymətləndirmələrinə görə, İEO-də və İEOÖ-də ən azı 550 dövlət transmilli korporasiyası fəaliyyət göstərir. Onlar 15 000 xarici filiala və \$2 trln.-dan artıq xarici aktivlərə malikdir. 2013-cü ildə dövlət transmilli korporasiyaların birbaşa xarici investi-

siyaları \$160 mlrd. ötmüşdür. Onların sayı transmilli korporasiyaların ümumi sayının yalnız 1% təşkil etdiyi halda, birbaşa xarici investisiyalardakı payı 11%-dən artıq olmuşdur [78].

Birbaşa xarici investisiyaların genişlənməsi ilə bərabər portfel investisiyaların da əhəmiyyətli dərəcədə artması müşahidə olunurdu. Belə ki, 2008-ci ilin əvvəlinə buraxılmış tö-rəmə maliyyə alətlərin həcmi \$400-500 trln.-a çatdı. Bu isə bütün dünyanın 2007-ci ildəki ÜDM həcmindən 10 dəfə, toplanmış birbaşa xarici investisiyaların həcmindən isə 33 dəfə çox idi. Buraya ödənilməmiş borcu, təslim edilmiş borc hüquqlarının xalis məbləqini, əsas borcun və ona olan faizləri də əlavə etdikdə 1970-2006-cı illərin yüksəlişi 48 dəfə çatmış olur. Məsələn, bu rəqəm 1970-ci ildə \$91,4 mlrd. olduğu halda, 2006-cı ildə artıq \$4,4 trln. səviyyəsinə çatmışdır [78].

Xarici investorların nəzələrində Amerika və Avropanın İEO-ri, Cənubi, Şərqi və Cənub-Şərqi Asiyanın İEO-ri öz cəlb ediciliyini saxlamaqdadır. Bununla belə, xarici investisiyalar inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq istənilən dövlətin inkişafında əhəmiyyətli rol oynayır.

*2013-cü ilin 11 ayı

Şəkil 16. Birbaşa xarici investisiya axını [28]

Bunun bir neçə səbəbi var [79]:

1. Birbaşa xarici investisiyalar onları qəbul edən ölkənin iqtisadiyyatının genişlənməsinə xidmət edir, çünki məcmu kapitalın həcmi, məşğulluq artırır, bazardakı rəqabəti gücləndirir. Bu isə səmərəsiz istehsalların aradan qalxmasına və istehsal amillərindən daha səmərəli istifadə edilməsinə aparır.

2. Xarici kapitallı müəssisələr əksər hallarda daha rentabelli və mənfəətli olur, çünki böyük həcmli olduqlarından və mütərəqqi texnologiyalardan, menecment təcrübəsindən istifadə etdiklərinə görə onlardakı əmək məhsuldarlığı daha yüksək olur.

3. Birbaşa xarici investisiyalar donor ölkələrin də iqtisadiyyatlarının yüksəlişinə xidmət edir, çünki işçi qüvvəsinə, xammal və enerjidaşıyıcılara edilən məsrəflərin azaldılması ilə yanaşı yeni satış bazarlarının mənimsənilməsindən məcmu gəlirləri artırır.

Eyni zamanda, onu da qeyd etmək vacibdir ki, birbaşa xarici investisiyaların onları qəbul edən ölkənin iqtisadi yüksəlişinə verdiyi tövhənin həcmi onlarla işçi qüvvəsinin səviyyəsi arasında sıx rəhbərlik olduğu halda əhəmiyyətli olur. Səbəb odur ki, hətta bahalı və yüksəksəmərəli avadanlıqdan istifadə edildiyi halda ondan istifadə edən işçi heyətinin səviyyəsinin aşağı olması gözlənilən səmərəni vermir.

Dünya iqtisadiyyatının və onun çərçivəsində cərəyan edən investisiya proseslərinin tədqiq edilməsi yuxarıdakı meylləri aşkar etməklə, dünya iqtisadiyyatının investisiya problemlərini də üzə çıxarmış olur. Belə ki, dünya ölkələrinin gəlirlər səviyyəsinə, təhsil, tibbi və sosial xidmətlər səviyyəsinə, ÜDM-un həcminə və birbaşa xarici investisiyaların bölgüsünə görə getdikcə daha da təbəqələşməsi dövlətlərin dinc yanaşı yaşamalarına xidmət etmir və bəşəriyyətin inkişaf perspektivləri baxımından mənfəətli fəsadlara gətirib çıxara bilər.

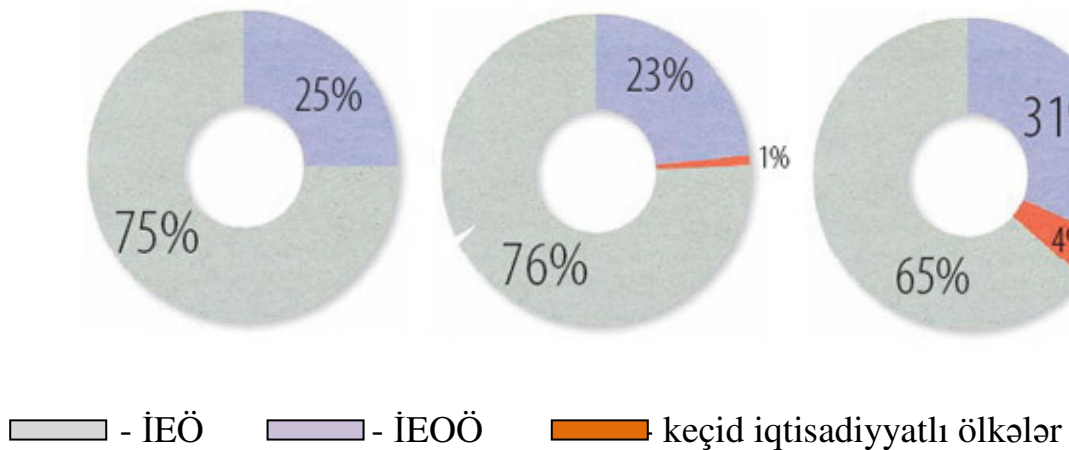
Belə bir şəraitdə dünya iqtisadiyyatı çərçivəsində investisiya axınlarının hara istiqamətlənəcəyi sualı meydana gəlir. Bu sualın mümkün cavab variantları dünya iqtisadiyyatının bir neçə investisiya problemi ilə əlaqədardır.

Ümumdünya Kreditorlar Təşkilatının (World Organization of Creditors) hesablamalarına görə 1990-2010-cu illər ərzində toplanmış birbaşa xarici investisiyaların həcmi 8,2 dəfə artaraq \$19,1 mlrd. çatmışdır. 2000-2010-cu illərdə İEOÖ-də toplanmış birbaşa xarici investisiyaların həcmi 23%-dən 31%-ə qalxmış, əksinə İEOÖ-rin iqtisadiyyatlarında birbaşa xarici investisiyaların payı 75%-dən 65%-ə düşmüşdür. Bundan başqa, bu 10 ildə birbaşa xarici investisiyaların keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə 0,82%-dən 3,6%-ə qalxmışdır [79].

Keçid iqtisadiyyatlı ölkələrin investorlar üçün az maraqlı olması bu ölkələrin iqtisadi, siyasi və hüquqi sahələrindəki islahatların nə ilə nəticələncəyinin proqnozlaşdırılmasında qeyri-müəyyənliklə əlaqədardır. Aydındır ki, bu investisiya ediləcək vəsaitlərin itirilməsi

məsi riskini hədsiz edir. Keçid iqtisadiyyatlı ölkələrin əksəriyyətində investorların maraqlarının təmin edilməsində, onların hüquqlarının qanunvericilik və məhkəmələr səviyyəsində zəif müdafiə edilməsi kimi problemlər hələ də qalmaqdadır. Keçid iqtisadiyyatlı ölkələr arasında MDB dövlətlərinə birbaşa xarici investisiyaların artım dinamikası ortadünya səviyyəsindən 2 dəfə üstün olmuşdur.

2012-ci ilin tənəzzülündən sonra, 2013-cü ildə birbaşa xarici investisiyaların ümumi həcmi yenidən artmağa başlamış və 9% artaraq \$1,45 trln. təşkil etmişdir. UNCTAD-ın proqnozuna görə, bu göstərici 2015-ci ildə \$1,7 trln., 2016-cı ildə isə \$1,8 trln. çatacaq və İEÖ-rin bir qədər üstünlüyü olacaq. Eyni zamanda, bəzi formalaşmaqda olan milli və regional bazarlardakı cari durumun sərbətsizliyi, siyasi qeyri-müəyyənlik və regional çəkişmələr qlobal birbaşa xarici investisiyaların gözlənilən canlanmasına mənfi təsir göstərə bilər [78].

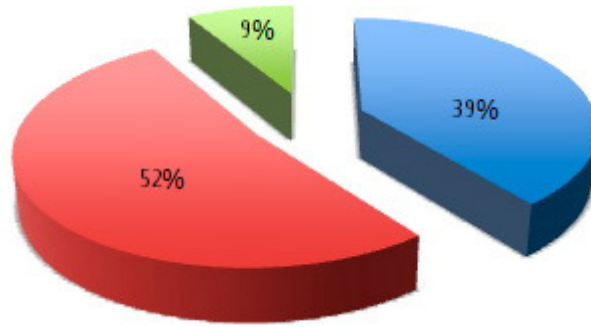

İzahat:

- 1 – 1990-cı ilə qədər toplanmış birbaşa xarici investisiyalar
- 2 – 2000-ci ilə qədər toplanmış birbaşa xarici investisiyalar
- 3 – 2010-cu il üçün toplanmış birbaşa xarici investisiyalar

Şəkil 17. 1990-2010-cu illərdə dünya iqtisadiyyatında toplanmış birbaşa xarici investisiyalar² [78;79]

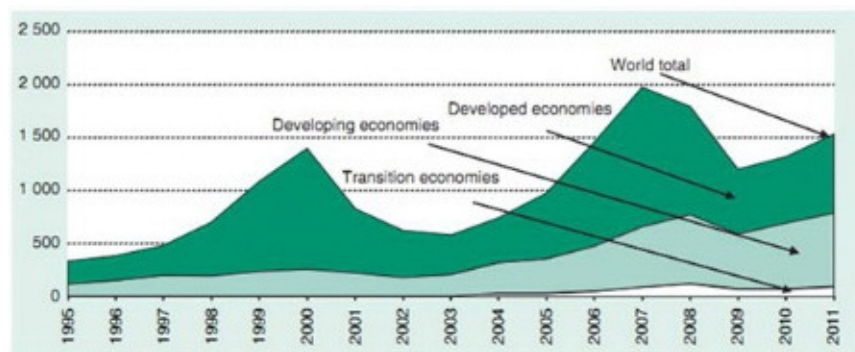
² WOC; UNCTAD

■ - İEÖ   ■ - İEOÖ   ■ - keçid iqtisadiyyatlı ölkələr

Şəkil 18. Birbaşa xarici investisiyaların ölkə qrupları arasında bölgüsü [78]

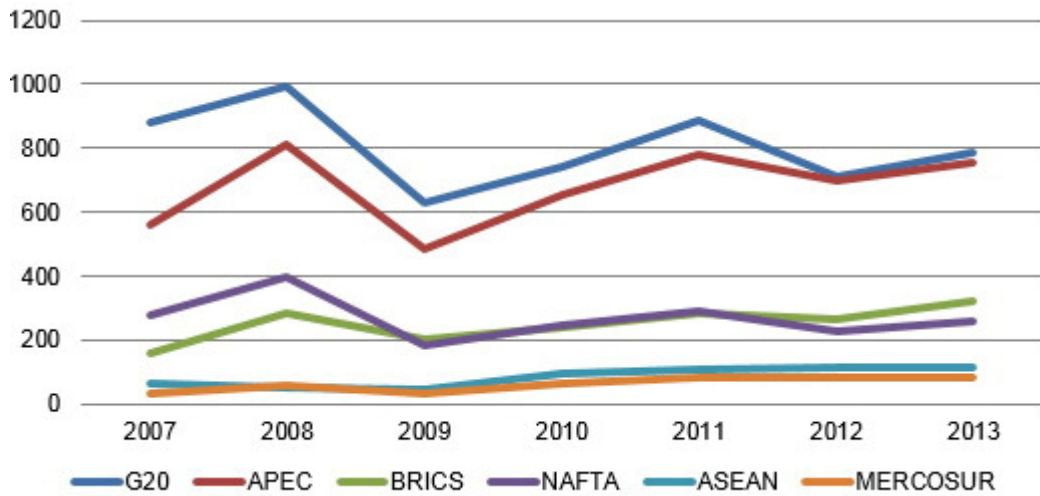
Birbaşa xarici investisiyaların İEOÖ-ri tərک etməsi də rekord səviyyəyə çatmışdır. İEOÖ-rin transmilli korporasiyaları İEÖ-rin şirkətlərinin İEOÖ-ki xarici filiallarını fəal sürətdə alır, bu isə İEOÖ-dən investisiyaların çıxarılmasını bildirir. İEOÖ və keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdən investisiyaların getməsi 2013-cü ildə \$553 mlrd. təşkil etmişdir ki, bu da birbaşa xarici investisiyaların çıxarılmasının dünya göstəricisininin 39% deməkdir. Müqayisə üçün: 2000-ci illərin əvvəllərində bu rəqəm 12% idi [78].

Şəkil 19. 1995-2011-ci illərdə birbaşa xarici investisiyalar [28]

Regionlara gəldikdə, Asiyanın İEOÖ-ri dünya investisiya axınlarının əsas istiqaməti olaraq qalmaqdadır. Transmilli korporasiyaların Asiyadakı regional mənzil iqamətgahları və region daxilində fəal investisiya əməkdaşlıq region daxilində investisiya axınlarını həvəsləndirən amillər kimi çıxış edir. Latın Amerikasını və Karib dənizi hövzəsində birbaşa xarici investisiyaların dinamikası yekcins olmamışdır. Belə ki, Mərkəzi Amerikanın sayəsində bir-

başına xarici investisiyaların regiona axını 6% artsa da, əksinə Cənubi Amerikada bu rəqəm 6% azalmışdır [78].

Şəkil 20. Ölkə qrupları üzrə birbaşa xarici investisiyaların daxil olması [47]

Onu da qeyd etmək vacibdir ki, Avropa İttifaqında və Şimali Amerikada iqtisadi durğunluq əksər investorlar üçün investisiyaların gəlirliliyini minimal məqbul səviyyədən də aşağı salmışdır. Buna görə də investorlar yeni, daha gəlirli investisiya obyektləri və bazarlarının axtarışına başlamış və Asiyanın, Latin Amerikasının bazarlarına üz tutmuşlar. Hal-hazırda, bu regionlarda investisiya portfelinin orta gəlirliliyi İEÖ-rin səviyyəsini üstələyir.

Dünya iqtisadiyyatının ciddi investisiya problemlərindən biri də investisiya mübahisələri üzrə məhkəmə araşdırmalarıdır. Belə ki, 2013-cü ildə investisiya mübahisələrinin nizamlanması üçün 56 yeni məhkəmə işi açılmışdır ki, bu da bir il ərzində açılmış məhkəmə işlərinin sayına görə ikinci göstəricidir. Belə işlərin ümumi sayı 568 çatmışdır. Yeni iddiaların 40%-dən çoxu Avropa İttifaqı ölkələrinə qarşı verilmişdir, onların hamısı (yalnız biri istina olmaqla) Avropa İttifaqı ölkələri arasındakı mübahisələrlə bağlıdır.

3.2 Portfel investisiyalarının və dünya borc kapitalı bazarının müasir xüsusiyyətləri

Yüzlilliklər ərzində qiymətli kağızlarla ticarət müstəsna olaraq daxili iqtisadi fenomen hesab edilirdi. Belə ki, qiymətli kağızın emitenti və investoru bir ölkədə yerləşirdi. Hökumətlər, özəl müəssisələr qiymətli kağızları çoxdan buraxmağa başlasalar da onlar xarici investorların diqqətini nisbətən yaxın zamanlarda cəlb ediblər.

Portfel investisiyaları əsasən özəl sahibkarlığa əsaslanır, lakin dövlətlər də tez-tez xarici qiymətli kağızları əldə edirlər. Portfel investisiyalarının səbəbləri ümumilikdə birbaşa xarici investisiyaları doğuran səbəblərə yaxındır. Lakin burada bir əsas fərqli cəhət xatırladılmalıdır ki, portfel investisiyasının həyata keçirilməsi nəticəsində investor müəssisə üzərində nəzarət hüququnu əldə edə bilmir. Bununla yanaşı, portfel investisiyalarının likvidliyi, yəni qiymətli kağızların daha sürətlə nağd valyutaya çevrilməsi qabiliyyəti birbaşa investisiyalara nisbətən əhəmiyyətli dərəcədə yüksəkdir. Portfel investisiyalarının həyata keçirilməsinin əsas səbəbi kapitalı elə bir ölkədə elə cür qiymətli kağızlara yerləşdirməkdir ki, o yol verilə bilən risk səviyyəsində maksimum gəlir gətirə bilsin. Ümumi mənada portfel investisiyalarına vəsaitlərin inflyasiyadan qorunması və spekulyativ gəlirin əldə edilməsi vasitəsi kimi baxılır. Bu zaman investisiyaların həyata keçirildiyi sahələr və qiymətli kağızlar tipi, əgər onlar arzuolunan gəliri əldə etməyə imkan verirlərsə, elə böyük əhəmiyyət kəsb etmir [14].

Portfel investisiyalarının üstün cəhətləri ilə yanaşı onun ən əsas mənfi cəhətini də qeyd etmək lazımdır. Bu cür investisiyalar adətən qısamüddətli olduğundan ölkələr arasında sürətlə hərəkət etmək qabiliyyətinə malikdir. Bu isə bir sıra hallarda bəzi ölkələrdə dərin iqtisadi böhranların baş verməsinə gətirib çıxarır. Son illərin ən əsas iqtisadi-maliyyə böhranları kimi 1995-ci ildə Meksikada baş verən böhranı, 1997-1998-ci illərdə Cənub-Şərqi Asiya ölkələrində və Rusiyada baş verən böhranları, 2000-2001-ci illər Argentina və Türkiyə iqtisadi böhranlarını göstərmək olar.

Dünya maliyyə bazarlarında böhranların əsas səbəbləri kimi aşağıdakıları qeyd etmək olar [14]:

- məqsədi maliyyə bazarlarında baş verən kəskin tərəddüdlər nəticəsində mənfəət əldə etmək olan spekulyativ hücumlar;
- maliyyə bazarlarının imkanlarının həddən artıq qiymətləndirilməsi, onların “qızması”;
- dünya təsərrüfatı sistemində milli iqtisadiyyatların yüksək dərəcədə qarşılıqlı əlaqədə olması;
- maliyyə bazarlarının beynəlmilləşməsi.

Portfel investisiyalarının həcmi beynəlxalq sazişlərin imzalanması anına mövcud olan cari bazar qiymətləri əsasında hesablanır. Birbaşa investisiyalarda olduğu kimi, portfel in-

vestisiyalarının da təxminən 90%-i inkişaf etmiş ölkələr arasında həyata keçirilir və birbaşa investisiyaların artım tempini əhəmiyyətli dərəcədə üstələyən dinamika ilə inkişaf edir. İnkişaf etməkdə olan ölkələr tərəfindən portfel investisiyalarının ixracı həddən artıq qeyri-sabitdir. Qeyd edilməlidir ki, beynəlxalq təşkilatlar da aktiv şəkildə qiymətli kağızların alqı-satqısında iştirak edirlər. Eyni zamanda, portfel investisiyaları üzrə şəffaflığın lazımı dərəcədə olmaması onun dəqiq həcmi qiymətləndirməkdə çətinlik yaradır. Bununla belə, portfel investisiyalarının beynəlxalq bazarı həcminə görə birbaşa investisiyaların beynəlxalq bazarından əhəmiyyətli dərəcədə böyükdür. Lakin onun həcmi inkişaf etmiş ölkələrin daxili portfel investisiyaları bazarından əhəmiyyətli dərəcədə kiçikdir. Hazırda qiymətli kağızlarla daxili ticarətin gündəlik həcmi \$2 trln. səviyyəsində qiymətləndirilir ki, bu da 1980-ci illərin ortalarına nisbətən 8 dəfə çoxdur. Portfel investisiyalarının bütün tarixi boyunca portfel investitorları xarici qiymətli kağızlardan milli qiymətli kağızları almağa üstünlük vermişlər. Amerikan investitorları öz kapitallarının təxminən 90%-ni amerikalı qiymətli kağızlarında saxlayırlar. Yaponiya, Böyük Britaniya və Almaniya üçün bu göstərici 85%-i ötür. Portfel investisiyalarının əsasən inkişaf etmiş ölkələrin daxili bazarlarında təmərküzləşməsinin səbəbləri kimi qiymətli kağızlar üzrə milli qanunvericiliyin daha aydın olmasını, bazarın infrastrukturunun daha inkişaf etmiş olmasını, müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinə lazımı zəmanətlərin olmasını, milli qiymətli kağızların yüksək likvidliyini göstərmək olar. Qiymətləndirmələrə görə, portfel investisiyalarının maksimum 15%-i milli sərhədlərdən kənar çıxır və xarici qiymətli kağızlara yatırılır [14].

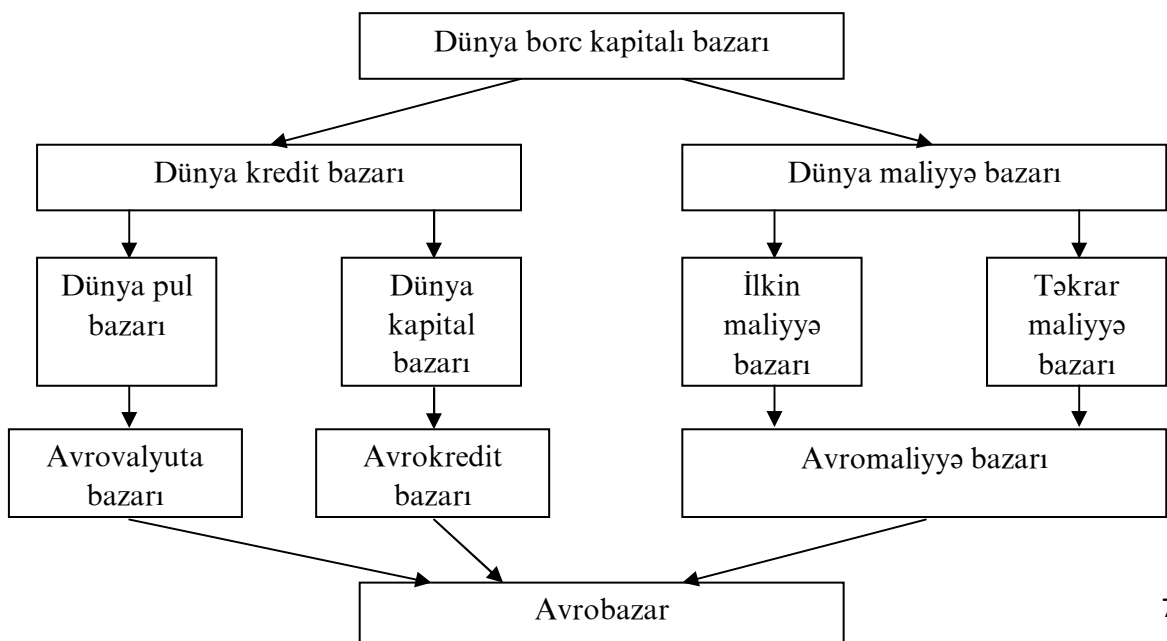
1993-cü ildən başlayaraq portfel investisiyalarının əhəmiyyətli artımı müşahidə olunur ki, bunu da aşağıdakı amillərin təsiri ilə izah etmək olar [14]:

- maliyyə bazarlarının qloballaşması və liberallaşması maliyyə kapitallarının daha az xərclə daha azad hərəkətinə şərait yaratmışdır;
- əksər inkişaf etməkdə olan bazarlarda makroiqtisadi vəziyyətin yaxşılaşması bu ölkələrə portfel investisiya yatırımlarının inkişaf etmiş ölkələrə nisbətən daha sürətlə artımına gətirib çıxarmışdır;
- dünya üzrə əlverişli makroiqtisadi vəziyyət faiz dərəcələrinin aşağı düşməsinə və beynəlxalq maliyyə bazarlarının likvidliyinin güclənməsinə şərait yaratmışdır;

- yığımların institusionallaşması və aktivlərin peşəkar surətdə idarə edilməsi səviyyəsinin artımı maliyyə sazişlərinin əməliyyat xərclərinin aşağı düşməsi ilə nəticələnmişdir;
- kommunikasiya və informasiya texnologiyaları sferasında əhəmiyyətli tərəqqi xarici ölkələrə və şirkətlərə iri həcmli informasiyanı daha operativ surətdə ötürməyə imkan yaratmışdır.

Borc kapitalının ixracının yüksək artım templəri və beynəlxalq səviyyədə əhəmiyyətli həcmə malik təkrarlanan əməliyyatlar 1960-70-ci illərdə dünya borc kapitalı bazarının formalaşmasına gətirib çıxarmışdır. Belə ki, 1990-cı illərin sonlarında beynəlxalq səviyyədə xalis borclanmanın məbləği milli maliyyə bazarlarında təmiz borclanmanın 22%-nə bərabər olub. Əgər 1980-ci illərdə borc kapitalının ölkələrarası hərəkəti təxminən \$30 mlrd. təşkil edirdisə, 2000-ci ildə bu göstərici təxminən \$450 mlrd. yaxınlaşıb [14].

Dünya borc kapitalı bazarı dünya təsərrüfatının ölkələri (sosial-iqtisadi inkişaf səviyyələrindən asılı olmayaraq) arasında borc kapitalının akkumulyasiyası və yenidən bölgüsü üzrə münasibətlər sistemidir. Dünya borc kapitalı bazarı üç səviyyə bazarların – milli, regional və dünya bazarlarının vəhdəti və qarşılıqlı fəaliyyəti kimi əks olunur. Bu bazarlar arasında sərhədlər silinir (hətta inkişaf etməkdə olan ölkələrdə də borc kapitalının beynəlxalq hərəkətinin liberallaşdırılması müşahidə edilir), milli bazarların avtonomluq dərəcəsi azalır (onlar dünya bazarlarının keçirdikləri təsirlərə məruz qalırlar), onların inteqrasiyası güclənir, əməliyyatların unifikasiyası baş verir. Dünya borc kapitalı bazarı mürəkkəb struktura malikdir [14].

Şəkil 15. Dünya borc kapitalı bazarının strukturu [14]

Dünya kredit bazarı ölkələr arasında müddət, geriyyə qaytarma və faiz ödəmələri şərtləri əsasında kapitalın hərəkətinin həyata keçirildiyi dünya borc kapitalı bazarının xüsusi segmentidir. Bu bazar iki altsegmentdən – dünya pul bazarından və dünya kapital bazarından ibarətdir ki, onlar da müəyyən xüsusiyyətlərə malikdirlər.

Cədvəl 11

Dünya pul bazarı və dünya kapital bazarının fərqləri [14]

Meyarlar	Dünya pul bazarı	Dünya kapital bazarı
Kapitalın ixracı forması	pul (depozit) formasında, yeni beynəlxalq ödəmə vasitəsi kimi	özü geri qayıdan dəyər formasında – bank kreditləri və borcları
Kreditlərin müddəti	qısamüddətli (1 ilə qədər)	ortamüddətli və uzunmüddətli xarakter (1 ildən artıq)
Kreditlərin məqsədi	dövriyyə vəsaitlərinin artırılması	əsas kapitalın artırılması
Kreditin tətbiq edilmə sferası	mübadilə sferası – beynəlxalq ticarətə xidmət göstərmə	genişlənmiş istehsal prosesinə – tikintiyə, yenidənqurmaya xidmət göstərmə

Dünya bazarının yuxarıda qeyd olunan iki segmentində borc formasında kapitalın miqراسiyasının əsas forması kimi beynəlxalq kredit çıxış edir. Beynəlxalq kredit borc kapitalının beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sferasında hərəkətidir və bu hərəkət valyuta və əmtəə resurslarının qaytarma, müddət və ödəmə şərtləri ilə təqdim edilməsi ilə əlaqədardır. Beynəlxalq kredit xarici iqtisadi əlaqələr sferasında aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir [14]:

- genişlənmiş təkrar istehsalın ehtiyaclarının ödənilməsinin təmin edilməsi üçün ölkələr arasında borc kapitalının yenidən bölgüsü;
- müxtəlif ölkələrdə kapitalın təmərküzləşməsi və mərkəzləşdirilməsi proseslərinin sürətləndirilməsi;
- nağd pulun kredit pulları ilə əvəzlənməsi və nağdsız kredit əməliyyatlarının inkişafı vasitəsilə beynəlxalq hesablaşmalar sferasında mübadilə xərclərinə qənaət edilməsi.

Beynəlxalq kreditin ilkin formalaşması mərhələsində kredit münasibətləri bilavasitə sərbəst pul vəsaitlərinin mülkiyyətçisi ilə borcalan arasında qurulurdu və ixtisaslaşmış vasitəçilərin köməyindən istifadə edilmirdi.

Kreditin struktur inkişafı mərhələsi borc kapitalı bazarında kredit-maliyyə təşkilatları qismində ixtisaslaşmış vasitəçilərin meydana gəlməsi ilə xarakterizə edilir. Müasir dünya kredit bazarının əsas subyektləri kimi ölkə hökumətləri, mərkəzi bankları, beynəlxalq və regional maliyyə-kredit institutları, transmilli şirkətlər və banklar, pensiya və sığorta fondları çıxış edirlər [14].

Beynəlxalq kreditin çoxçeşidli formalarını kredit münasibətlərinin müxtəlif tərəflərini əks etdirən bir sıra əsas əlamətlərə görə təsnif etmək olar.

Kredit vəsaitlərinin mənbələrinə görə, daxili, xarici və qarışıq kreditləşdirməni fərqləndirirlər. Təyinatına görə, beynəlxalq əmtəə və xidmət ticarətinin kreditləşdirilməsinə yönəlmiş kommersiya kreditlərini; istənilən digər məqsədlər üçün istifadə edilən maliyyə kreditlərini; kapitalın, əmtəə və xidmətlərin ixracının kombinə olunmuş formalarına xidmət göstərmək üçün istifadə edilən qarışıq kreditləri fərqləndirirlər. Növünə görə kreditlər əmtəə (ixracatçılar tərəfindən idxalatçılara verilən kreditlər və ya başqa sözlə kreditlə satış) və valyuta (banklar tərəfindən pulla verilən kreditlər) kreditlərinə bölünürlər. Valyutasına görə kreditor ölkənin valyutasında verilən kreditləri, borcalan ölkənin valyutası ilə təqdim edilən kreditləri, üçüncü ölkənin valyutasında verilən kreditləri və xüsusi valyuta zənbilinə əsaslanan beynəlxalq hesablaşma valyuta vahidlərində (məsələn, SDR) verilən kreditləri fərqləndirirlər. Müddətinə görə kreditlər həddən artıq qısamüddətli (3 aya qədər), qısamüddətli (1 ilə qədər), ortamüddətli (1 - 5 il), uzunmüddətli (5 ildən yuxarı) kreditlərə bölünür. Kreditorun kim olmasından asılı olaraq banklar firmalar tərəfindən verilən özəl kreditləri, hökumətlər tərəfindən verilən dövlət kreditləri, beynəlxalq və regional valyuta-maliyyə təşkilatlarının kreditləri, qarışıq kreditlər fərqləndirilir. Təqdim edilmə texnikasına görə, beynəlxalq kreditlər borcalanın hesabına kəçürülən və onun sərəncamına verilən maliyyə (nağd) kreditlərinə; idxalatçı və ya bank tərəfindən trattanın akseptinə əsaslanan aksept kreditlərinə; depozit sertifikatlarına; istiqraz borclarına; sindikatlaşdırılmış kreditlərə və s.-yə bölünür [14].

Dünya maliyyə bazarı qiymətli kağızların və digər maliyyə öhdəliklərinin emissiya edildiyi və alqı-satqısının həyata keçirildiyi dünya borc kapitalı bazarının bir segmentidir. Buna görə bəzən dünya maliyyə bazarını dünya qiymətli kağızlar bazarı adlandırırlar.

İlkin maliyyə bazarda istiqrazların, səhmlərin və s.-nin bilavasitə emissiyası həyata keçirilir, təkrar bazarda isə daha əvvəl buraxılmış qiymətli kağızların mərkəzləşdirilmiş və mərkəzləşdirilməmiş (fond birjalari formasında) qaydada alqı-satqısı baş verir.

Dünya kapital bazarının xüsusi həlqəsi kimi avrobazar çıxış edir. Bu bazarda avrovalyutada və onunla əlaqədar olan maliyyə resurslarında depozit-borc əməliyyatları həyata keçirilir. Avrobazar 1960-cı illərin əvvəllərində formalaşmış.

Avrovalyuta dedikdə ölkə-emitentin milli sərhədlərindən kənarında funksiya göstərə bilən və dövlət maliyyə orqanları tərəfindən nəzarət edilməyən sərbəst dönərli valyutalar başa düşülür. Dünya maliyyə bazarında borclanmanın əsas alətləri kimi istiqrazlar, səhmlər, avroveksellər və s.-lər çıxış edir [14].

İstiqrazlar korporativ və beynəlxalq borc maliyyələşdirilməsi üsulu kimi özündə korporativ və ya şəxsi əmlak əsasında buraxılan və ödənilmə müddəti 3-10 il olan qiymətli kağızları əks etdirir. Istiqrazlar bir neçə növdə olur. Dəyişməz faiz istiqrazları onunla xarakterizə olunur ki, o qüvvədə olduğu bütün müddət ərzində, buraxılma günündən ödənilmə gününə qədər, faizin səviyyəsi dəyişmir. Üzən faizli istiqrazlar bazar şəraitinin təsiri altında faiz dərəcəsinin dəyişməsi ilə fərqlənir. Dönərli istiqrazlar müəyyən müddətdən sonra həmin qiymətli kağızları buraxan şirkətlərin səhmlərinə dəyişdirilə bilirlər. Varrantlı istiqrazlar dəqiq müəyyən edilmiş müddətdə emitent tərəfindən buraxılan yeni qiymətli kağızları (həm istiqrazlar, həm də səhmlər) əldə etmək hüququ verir.

Səhmlər mülkiyyətçinin şirkətin kapitalında iştirak payını təsdiqləyən və mülkiyyətçiyə səhmdarların illik yığıncağında səsvermə hüququ verən, şirkətin mənfəətindən dividendlər formasında öz payını almağa şərait yaradn qiymətli kağızlardır [14].

Sindikatləşdirilmiş kreditlər borcalanlarla razılaşdırılmış şərtlər əsasında bank konsorsiumları tərəfindən təşkil edilir ki, bu da kreditor qrupunun iştirakçıları arasında risqləri bölüşdürməyə imkan verir.

Avrokommersiya qiymətli kağızları 3-6 ay müddətinə beynəlxalq pul bazarının mövcud baza dərəcəsinə kiçik marja müəyyən edilməsi ilə buraxılan özəl şirkətlərin öhdəlikləridir.

Avroveksel avrovalyutada buraxılan veksəl, yəni borc öhdəliyidir.

Dünya borc kapitalı bazarı özünün müasir inkişaf səviyyəsində bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir.

Bu bazar yüksək dərəcədə inhisarlaşmışdır. Dünya borc kapitalı bazarında bütün əməliyyatları təxminən 1000-ə yaxın bank həyata keçirir, dünya maliyyə bazarında 43 transmilli bank fəaliyyət göstərir, dünya qiymətli kağızlar bazarında 8 maliyyə şirkəti tərəfindən nəzarət edilir [14].

Dünya borc kapitalı bazarının subyektlərinin qovuşması və birləşməsi vasitəsilə borc kapitalının təmərküzləşməsi baş verir. Son onillikdə banklar maliyyə resursları üzərində kəşif sahəsinə sahiblik üsulu ilə rəqabət üstünlükləri əldə etmək üçün yeni strategiya həyata keçirirlər. Son illərdə müxtəlif milli banklar beynəlxalq bank konsorsiumları yaradır və bu konsorsiumların maliyyə resurslarını idarə etmək seçilmiş bank-menecerə tapşırırlar.

Əsas müştərilər kimi hökumətlər, pensiya fondları və digər dövlət orqanları, transmilli şirkətlər, beynəlxalq və regional maliyyə-kredit təşkilatları çıxış edirlər.

Borcalanların dünya borc kapitalı bazarına çıxışı müxtəlifdir. Belə ki, Beynəlxalq Valyuta Fondunun və Dünya Bankının borcalanları bu bazarda bir sıra üstünlüklərə malikdirlər.

Dünya borc kapitalı bazarı potensial qeyri-sabitliyə malikdir. Bu qeyri-sabitlik valyuta-maliyyə və kredit əməliyyatlarının məhsulunun artımından, mülkiyyət hüquqlarının ötürülməsinin sürətlənməsindən, valyuta nəzarətinin liberallaşmasından, bu bazarın iqtisadiyyatın real sektorundan ayrılmasından irəli gəlir [14].

Dünya borc kapitalı bazarında dəqiq ərazi və müddət sərhədləri mövcud deyildir – o fasiləsiz olaraq Şərqdən Qərbdə doğru saat qurşaqları üzrə fəaliyyət göstərir. Lakin o eyni zamanda beynəlxalq maliyyə mərkəzlərində müəyyən coğrafi məhəlləşməyə malikdir.

Dünya borc kapitalı bazarı müasir elmi texniki nailiyyətlərlə sıx əlaqədədir: informasiya sistemlərinin inkişafı, qlobal bank şəbəkələrinin yaradılması (“SWIFT”, “SEDEL”, “REUTERS 2000”) beynəlxalq kredit münasibətlərini həm xidmət göstərilməsi, həm də

banklararası əməliyyatların həyata keçirilməsi baxımından keyfiyyətcə yeni mərhələyə çıxarmışdır.

Dünya borc kapitalı bazarı üçün əməliyyatların universallığı və unifikasiyası xarakterikdir ki, bu da əməliyyatların həyata keçirilməsi prosesinin və onlar üzrə sənədləşmənin sadələşməsinə gətirib çıxarır [14].

Beynəlxalq maliyyə mərkəzinin normal funksiya göstərməsi üçün bir sıra şərtlərin olması vacibdir [14]:

- ölkənin yüksək iqtisadi inkişaf səviyyəsinə malik olması;
- ölkənin dünya ticarətində aktiv iştirak etməsi;
- rəqabət qabiliyyətli milli kapital bazarının və inkişaf etmiş bank sisteminin mövcud olması;
- liberal valyuta və vergi qanunvericiliyi;
- əlverişli coğrafi vəziyyət;
- nisbi siyasi sabitlik.

NƏTİCƏ

1. Dünya iqtisadiyyatının qloballaşması müasir inkişafı şərtləndirən və səciyyələndirən ən mühüm meyl hesab edilir. Qloballaşmanı elektronika, kompüter texnikası, telekommunikasiyalar və rabitə sahələrindəki inqilabi dəyişikliklər vasitəsilə bütün dünyanı əhatə edən, vahid iqtisadi, maliyyə, informasiya, intellektual və humanitar məkanın formalaşması kimi səciyyələndirən tədqiqatçılar bu prosesin aparıcı iştirakçılar qismində TMSŞ və TMB-ri, BVF, ÜTT, Dünya bankı kimi qlobal qurumları və qloballaşmaya əhəmiyyətli təsir göstərmək imkanına malik dövlətləri görür.

2. Qloballaşmanın ən sürətli inkişaf dairəsi maliyyə sferası hesab olunur. Maliyyə qloballaşması özünü kapitalın dinamikasının keyfiyyətə yeni səviyyəyə çıxmasında göstərir. Maliyyə qloballaşmasının hərəkətverici qüvvəsi isə məhz kapitalın beynəlxalq hərəkətidir. Maliyyə bazarlarında kapitalın sərbəst hərəkəti üçün maneələrin aradan qaldırılması və tənzimləmə qaydalarının unifikasiyası daha sürətlə gedir.

2. Müasir dünya təsərrüfat əlaqələrinin coğrafi quruluşunda da müəyyən dəyişikliklər baş verməkdədir. Belə ki, dünya təsərrüfat əlaqələrinin əsas subyektləri olan sə-nayecə inkişaf etmiş ölkələr bir-birləri iqtisadi əlaqələri daha da dərinləşdirirlər və bu proses özünü inteqrasiya birlikləri çərçivəsində daha aydın göstərir.

3. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin dünya mal, xidmət, kapital və işçi qüvvəsi bazarlarında mövqeləri getdikcə güclənir. Müasir mərhələdə dünya iqtisadiyyatında yuxarıda göstərilən meyllərlə yanaşı bir sıra problemlər də müşahidə edilir. Dünya iqtisadiyyatının inkişafında müşahidə edilən əsas problemlərdən biri inkişaf etmiş qərb ölkələri tərəfindən qapalı iqtisadi sistemin formalaşdırılmasıdır.

4. Kapitalın beynəlxalq hərəkəti ölkələrarası xarici iqtisadi və siyasi əlaqələrin güclənməsi ilə nəticələndiyi, ölkələrin xarici ticarət dövriyyəsini artırdığı, iqtisadi inkişafı sürətləndirdiyi və istehsalın həcmi artırdığı üçün dünya təsərrüfatının inkişafında mühüm rol oynayır. Kapital ixracı istehsal olunan əmtəələrin dünya bazarında rəqabət qabiliyyətinin artmasına, idxalatçı ölkələrin texniki potensialının yüksəlməsinə, ölkədə məşğulluğun artmasına gətirib çıxarır.

5. Birbaşa xarici investisiya ilə xarici ticarət arasında həm fərqli, həm də ümumi cəhətlər mövcuddur ki, onlar da beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin bu iki forması arasında qarşılıqlı əlaqəni və qarşılıqlı tamamlanmanı göstərir. Birbaşa xarici investisiyaların və xarici ticarəti aparıcı subyektləri kimi transmilli şirkətlər çıxış edirlər.

6. Qloballaşma dünya inkişafındakı ənənəvi ziddiyyətlərin kəskinləşməsinə, yeni-lərin yaranmasına gətirib çıxarır. Onların arasında kapitalın investisiya şəklində qeyri-bə-rabər bölgüsünə söykənən problemlər də var.

7. Xarici investisiyaların bölgü və həvəsləndirmə funksiyaları güclənmişdir. Buna səbəb beynəlxalq kapital yerdəyişmələrinin əhəmiyyətli artması olmuş, həmçinin birba-şa xarici investisiyaların ölkələr və regionlar arasında bölgüsündəki məqamlardır. Belə ki, siyasi sabitlik, liberal iqtisadiyyat, əhalinin nisbətən yüksək alıcılıq qabiliyyəti və böyük ÜDM kimi amillərin təsiri ilə inkişaf etmiş ölkələr cəlb etdikləri xarici investisiyalar göstəricisinə görə əhəmiyyətli üstünlüyə malikdir.

8. Birbaşa xarici investisiyaların genişlənməsi ilə bərabər portfel investisiyaların da əhəmiyyətli dərəcədə artması müşahidə olunurdu.

9. Birbaşa xarici investisiyaların əsas hissəsi əvvəlki İEO-də cəmləşir. Birbaşa xarici investisiyaların İEO-ri tərk etməsi də rekord səviyyəyə çatmışdır. İEO-rə isə gedən investisiya axınları daha yüksək gəlirli və artım göstəricilərinə malik az sayda ölkələrə istiqamətlənir. Keçid iqtisadiyyatlı ölkələrin investorlar üçün az maraqlı olması bu ölkələrin iqtisadi, siyasi və hüquqi sahələrindəki islahatların nə ilə nəticələncəyinin proqnozlaşdırılmasındakı qeyri-müəyyənliklə əlaqədardır. Keçid iqtisadiyyatlı ölkələrin əksəriyyətində investorların maraqlarının təmin edilməsində, onların hüquqlarının qanunvericilik və məhkəmələr səviyyəsində zəif müdafiə edilməsi kimi problemlər hələ də qalmaqdadır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov Ç.M. Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatının inteqrasiya yolları. – Bakı: Elm, 2005. – 252 s.
2. Allahverdiyev H. B., Məmmədov Z. T. İnvestisiya proseslərinin tənzimlənməsi. – Bakı: İqtisad Universiteti nəşriyyatı, 2005. – 70 c.
3. Əlləzov Q. S. İqtisad elminin nəzəri-metodoloji əsaslarının tarixi inkişafı. Monoqrafiya. – Bakı: İqtisad Universiteti nəşriyyatı, 2009. – 329 s.
4. Əzizova G. A. Dövlətin investisiya-innovasiya siyasəti. Dərs vəsaiti. – Bakı: İqtisad Universiteti nəşriyyatı, 2012. – 212 s.
5. Əliyev A., Şəkərəliyev A., Dadaşov İ. Dünya iqtisadiyyatı: müasir dövrün problemləri. Monoqrafiya. – Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2003. – 455 s.
6. Əliyev Q. İ. İnvestisiyanın maliyyələşdirilməsi və kreditləşdirilməsi: dərslik. – Bakı: İqtisad Universiteti nəşriyyatı, 2008. – 274 s.
7. Əliyev T. İ. İqtisadi təhlükəsizliyin təminatında investisiya siyasətinin rolu və vergitutmanın təkmilləşdirilməsi // Azərbaycanın vergi jurnalı. – 2014. – № 5. – C. 135-148.
8. Gənciyev G.Ə. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər: müasir vəziyyət və inkişaf problemləri. – Bakı: Elm, 2005. – 259 s.
9. Gənciyev G.Ə., Ələkbərov Ə.R., Məmmədova-Gənciyeva L.G. Transmilli korporasiyalar. – Bakı: Elm, 2007. – 192 s.
10. Gənciyev G.Ə., Ələkbərov Ə.R., Əliyev A. M., Həsənov N. A. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər. Dərslik. – Bakı: Elm, 2010. – 385 s.
11. Kərimov C., Orucov A., Kərimova T. Beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar. – Bakı: Nurlan, 2008. – 212 s.
12. Kərimli İ. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin müasir problemləri. – Bakı: Çarşıoğlu, 2006. – 304 s. .
13. Məmmədov Ə. C., Seyfullayev İ. Z. Vergi və investisiya mühiti. – Bakı: Regionların İnkişafı İctimai Birliyi, 2013. – 376 s.
14. Rəsullu R. F. Beynəlxalq İqtisadi Münasibətlər // www.library.atgti.az

15. Sabiroğlu N. Qloballaşma və xarici investisiyalar. Bakı: Qloballaşan Azərbaycan Sivil İnkişaf Mərkəzi, 2006 – 288 s.
16. Vəliyev D. Azərbaycanın qlobal iqtisadiyyata inteqrasiyası. – Bakı: Adiloğlu, 2008. - 428 s.
17. Абалкина А. А. и др. Мировая экономика: учебник. – М.: Юрайт, 2011. – 589 с.
18. Авдокушин Е. Ф. и др. Новая экономика. – М.: Магистр, 2009. – 542 с.
19. Алексеев В. В. и др. Мировая экономика: учебник. – М.: Экономистъ, 2007. – 858 с.
20. Алексеев В. В. и др. Мировая экономика и международные экономические отношения: учебник. – М.: Магистр, 2008. – 653 с.
21. Апокин А. Проблема глобальных дисбалансов в мировой экономике // www.institutiones.com
22. Бажан А. И. Глобальные дисбалансы: содержание и формы // Глобальные дисбалансы и кризисные явления в мировой экономике. – Москва, 2013. – С. 8-25.
23. Беляев Д. В. Тенденции развития прямых иностранных инвестиций в условиях глобализации // Молодой ученый. – 2013. – № 5. – С. 253-263.
24. Богомолов О. Т. Мировая экономика в век глобализации: учебник. – М.: Экономика, 2007. – 360 с.
25. Ведущие экономики мира возвращаются к процессу глобализации // www.eu.com
26. Гаджиев Ш. Г. Азербайджан на пути к мировому сообществу: стратегия внешнеэкономического развития. Киев: Экспресс-об’ява, 2000. – 504 с.
27. Глинкина С. П., Куликова Н. В., Фейт Н. В. Прямые иностранные инвестиции в европейских странах с переходной экономикой. — М.: Наука, 2006.
28. Глобальный поток прямых иностранных инвестиций вырос на 11% // www.habraharb.ru
29. Гордеев В. В. Мировая экономика и проблемы глобализации. – М.: Высшая школа, 2008. – 406 с.
30. Горецкий В. В. Инвестиционная стратегия ТНК на глобальном рынке инноваций // Автореферат дисс. канд. экон. наук. Краснодар, 2013. – 23 с.
31. Гурова И. П. Мировая экономика: учебник. – М.: Омега-Л, 2009. – 391 с.

32. Диденко Н. И. Международная экономика: учебное пособие. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2007. – 783 с.
33. Зуев В. Н. и др. Глобальное экономическое регулирование: учебник. – М.: Магистр, 2011. – 573 с.
34. Клинов В. Мировая экономика: прогноз до 2050 года // www.institutiones.com
35. Куда текут мировые финансовые потоки? // www.woc-org.com
36. Кудров В. М. Мировая экономика: учебник. – М.: Юстицинформ, 2010. – 509 с.
37. Кудров, В. М. Мировая экономика: социально–экономические модели развития: учебное пособие. – М.: Магистр, 2009. – 397 с.
38. Ломакин, В. К. Мировая экономика: учебник. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2009. – 671 с.
39. Маричева Н. Н. Глобальные дисбалансы в мировой экономике // Молодой ученый. – 2014. – № 6. – С. 446-448.
40. Масленников А. А. Глобализация и финансовые дисбалансы в мировой экономике // Глобальные дисбалансы и кризисные явления в мировой экономике. – Москва, 2013. – С. 82-96.
41. МВФ увидел свет в конце тоннеля // www.habraharb.ru
42. Мир па рубеже тысячелетий. Прогноз развития мировой экономики до 2015 г. – М.: Новый век, 2001. – 592 с.
43. Мировая экономика: прогноз до 2020 г. / Под ред. А. А. Дынкина. – М.: Магистр, 2008. – 429 с. С. 197.
44. Михайлушкин А. И., Шимко П. Д. Международная экономика: теория и практика. – СПб: Питер Пресс, 2008. – 463 с.
45. Онгоро Т. Н. Прямые иностранные инвестиции в экономику развивающихся стран в условиях глобализации: теоретические и практические проблемы // Автореферат дисс. докт. экон. наук. Санкт-Петербург, 2006. – 36 с.
46. Плотницкий М. И. и др. Мировая экономика и внешнеэкономическая деятельность: учебное пособие. – Минск: Современная школа: Мисанта, 2011. – 614 с.
47. По итогам 2013 года страны BRICS получили более 20% общемирового потока ПИИ // www.habraharb.ru

48. Поляков В. В. и др. *Мировая экономика и международный бизнес: учебник.* – М.: КноРус, 2009. – 681 с.
49. Почекина В. В., Богутская О. Р. *Капитал и модернизация в мировой экономике.* – Минск: Право и экономика, 2011. – 504 с.
50. Развитые экономики остались без инвесторов // *World Economic journal.* – www.world-economic.com
51. Сидорова Е. А. *Иностранные инвестиции как фактор становления национальной экономики знаний* // Автореферат дисс. канд. экон. наук. – Ярославль, 2010. – 26 с.
52. Сорос Дж. *О глобализации.* — М.: Эксмо, 2004. – 244 с.
53. *Украине грозит остановка притока инвестиций* // www.politica-ua.com
54. *У мировой экономики больше нет лидера* // www.vstroike.info
55. Фаминский И. П. *Мировое хозяйство: динамика, структура производства, мировые товарные рынки (вторая половина XX — начало XXI в.): учебное пособие.* – М.: Магистр, 2010. – 668 с.
56. Халевинская Е. Д. *Мировая экономика и международные экономические отношения: учебник.* – М.: Магистр, 2009. – 364 с.
57. Хесин Е. С. *Глобальные дисбалансы: причины и проблемы коррекции* // *Глобальные дисбалансы и кризисные явления в мировой экономике.* – Москва, 2013. – С. 72-82.
58. Шоев А. Х., Халимжанов Д. Э., Обидов Р. А. *Генезис международной миграции капитала в мировой экономике* // *Молодой ученый.* – 2014. – № 9. – С. 335-337.
59. Шумов Б. Б. *Взаимодействие России с участниками рынка глобальных инвестиций* // Автореферат дисс. канд. экон. наук. – Москва, 2011. – 25 с.
60. Щенин Р. К. и др. *Экономика Европейского союза: учебник.* – М.: КноРус, 2012. – 558 с.
61. Щенин Р. К. *Мировая экономика: учебник.* – Москва: РГГУ, 2008. – 479 с.
62. Щербанин Ю. А. и др. *Мировая экономика: учебник.* – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2009. – 447 с.

63. Юнусов Л. А. Прямые иностранные инвестиции в условиях глобализации мировой экономики // Автореферат дисс. докт. экон. наук. Москва, 2009. – 281 с.
64. Юнусов Л. А. Противоречия и движущие силы процессов глобализации мировой экономики // Вестник Российского государственного торгово-экономического университета. – 2009. – № 4. – С. 104-110.
65. Юнусов Л. А. Прямые иностранные инвестиции и их влияние экономику страны // Вестник Российского государственного торгово-экономического университета. – 2008. – № 6. – С. 73-78.
66. Юнусов Л. А. Глобализация мировой экономики: понятие и основные этапы // Проблемы современной экономики. – 2008. – № 4. – www.m-economy.ru
67. Юнусов Л. А. Международное движение капитала в глобальной экономике // Аудит и финансовый учет. – 2008. – № 2. – С. 189-209.
68. Economic Report of the President. Transmitted to the Congress February 2007. - Washington: United States Government Printing Office, 2007. – 358 p. P. 288. // www.prometeus.nsc.ru
69. UNCTAD. Handbook of Statistics 2012. UNITED NATIONS. N. Y.; Geneva, 2012. // www.unctad.org
70. UNCTAD. Handbook of Statistics 2009. UNITED NATIONS, N. Y.; Geneva, 2009. // www.unctad.org
71. IMF. Balance of Payments Statistics Yearbook // www.imf.org
72. World Data. Long-term Forecasts on EIU Country Data and Market Indicators & Forecasts // www.alacra.com
73. World Investment Prospects Survey 2008-2010. United Nations. // www.unctad.org
74. World Investment Report 2011. New York and Geneva: UNCTAD, 2011. // www.unctad.org

III. Internet resurslar

75. www.forbes.com
76. www.imf.org
77. www.oecd.org

78. www.unctad.org

79. www.woc-org.com